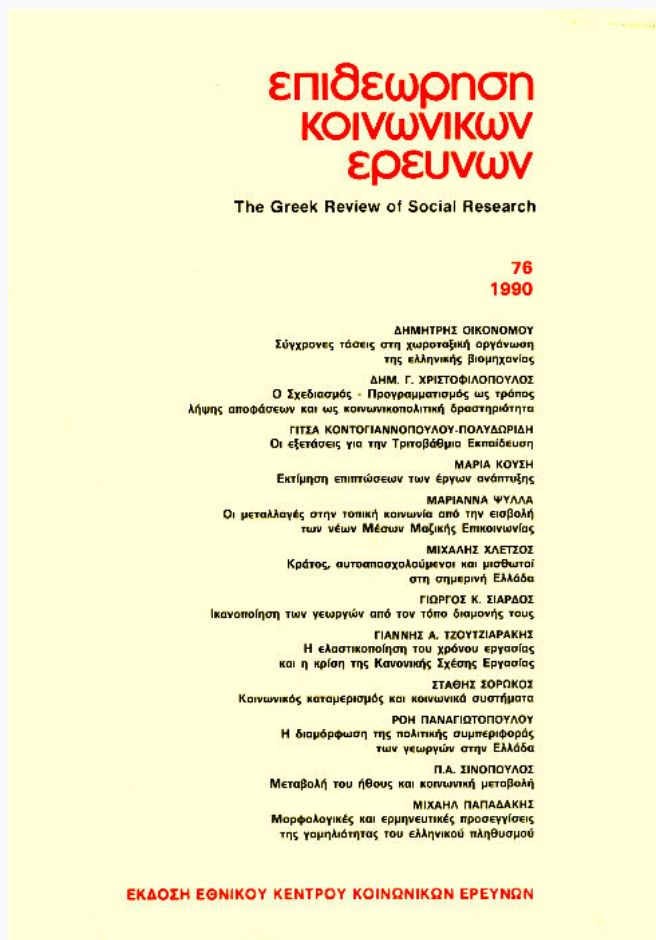


The Greek Review of Social Research

Vol 76 (1990)

76



Σύγχρονες τάσεις στη χωροταξική οργάνωση της ελληνικής βιομηχανίας: αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, αποκέντρωση και χωρικός καταμερισμός της εργασίας

Δημήτρης Οικονόμου

doi: [10.12681/grsr.940](https://doi.org/10.12681/grsr.940)

Copyright © 1990, Δημήτρης Οικονόμου



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Οικονόμου Δ. (1990). Σύγχρονες τάσεις στη χωροταξική οργάνωση της ελληνικής βιομηχανίας: αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, αποκέντρωση και χωρικός καταμερισμός της εργασίας. *The Greek Review of Social Research*, 76, 3–39. <https://doi.org/10.12681/grsr.940>

Δημήτρης Οικονόμου

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ:

Αναδιάρθρωση του κεφαλαίου, αποκέντρωση
και χωρικός καταμερισμός της εργασίας

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαπενταετίας συνέβησαν αλλαγές που, άμεσα ή έμμεσα, επηρέασαν σημαντικά τον βιομηχανικό τομέα στην Ελλάδα. Κοινός παρονομαστής τους ήταν η κρίση που πλήττει την ελληνική οικονομία, σχεδόν σε όλη την περίοδο της μεταπολίτευσης^{1, 2} και η οποία αποτελεί με μία έννοια τμήμα των εξελίξεων σε παγκόσμια κλίμακα που συνδέονται με την εξάντληση των ορίων του φορντισμού και με τη σταδιακή ανάδυση νέων καθεστώτων συσσώρευσης.³ Η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου που συνοδεύει

Ο κ. Δ. Οικονόμου είναι ερευνητής στο ΕΚΚΕ, εντεταλμένος επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

1. Για τις οικονομικές και, ειδικότερα, βιομηχανικές εξελίξεις στην Ελλάδα βλ. Βαΐτσος-Γιαννίσης 1987, σ. 12-16, 35-43, Βεργόπουλος 1986. Η έμφραση στην τομή που παρατηρείται κατά το 1973 υιοθετείται και από τις μελέτες αυτές, όπως και από το Καλογήρου, Καραγιάννη, Λαμπριανίδης 1989, σ. 40.

2. Για ένα άλλο σημαντικό τμήμα του δευτερογενούς, την οικοδόμηση, και την εισοδό της σε μια όχι απλώς κυκλική ύφεση αλλά κρίση προτύπου ανάπτυξης, βλ. Οικονόμου 1989.

3. Για το θέμα του φορντισμού και τη θεωρία της ρύθμισης βλ. Aglietta 1974, Boyer 1986 και, ειδικότερα, για τις σχέσεις φορντισμού και περιφερειακών χωρών Lipietz 1987 και Hadjimichalis, Vaiou 1988. Η έννοια του καθεστώτος συσσώρευσης αναφέρεται στη μακροχρόνια μακροοικονομική ισορροπία που χαρακτηρίζει ένα μοντέλο ανάπτυξης. Το κυρίαρχο καθεστώς συσσώρευσης στις χώρες του ΟΟΣΑ κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολεμικής περιόδου είχε εντατικό χαρακτήρα και ήταν επικεντρωμένο στη μαζική κατανάλωση. Όπως αναφέρει ο Lipietz, αποκλήθηκε «φορντισμός» ως «φόρος τιμής προς τον Γκράμσι»... Πρέπει να προστεθεί ότι η αναφορά στην προβληματική αυτή δεν συνεπάγεται αυτόματα ότι οι ελληνικές εξελίξεις ερμηνεύονται απλώς με το σχήμα φορντισμός → κρίση του φορντισμού ή με την έννοια του περιφερειακού φορντισμού (Lipietz 1987, κεφ. 5) για την οποία βλ. τις επιφυλάξεις των Hadjimichalis, Vaiou (1987, σ. 99). Χωρίς αμφιβολία, ωστόσο, οι μετασχηματισμοί του διεθνούς καταμερισμού εργασίας που γίνονται υπό την επήρεια της κρίσης του φορντισμού (και της υπέρβασής της κρίσης) έχουν εξαιρετικά σημαντικές επιπτώσεις και στην Ελλάδα.

τις εξελίξεις αυτές έχει και χωρικές διαστάσεις, έχοντας οδηγήσει τόσο στην εμφάνιση νέων τύπων χωροταξικής οργάνωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας όσο και σε μια έντονα δημιουργική φάση της θεωρίας της βιομηχανικής γεωγραφίας που προσπαθεί να αναλύσει τα νέα φαινόμενα και ταυτόχρονα να αναπτύξει νέες προβληματικές.⁴ Ένα κεντρικό χαρακτηριστικό των προβληματικών αυτών είναι η προσπάθεια απομάκρυνσης από άκαμπτες αντιλήψεις για την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη (ή αντίθετα από θεωρίες που προβάλλουν στο χωρικό επίπεδο το πρότυπο της γενικής ισορροπίας) και η προσπάθεια θεώρησης της οργάνωσης του χώρου ως μιας πολύπλοκης διαδικασίας στην οποία συνυπάρχουν τάσεις πόλωσης και τάσεις ομοιογενοποίησης/διασποράς.⁵ Το παρόν κείμενο εντάσσεται στο ευρύτερο αυτό αναλυτικό πλαίσιο, και επιδιώκει να αναγνώσει υπό ένα τέτοιο πρίσμα τις μεταβολές στη χωροταξική οργάνωση της ελληνικής βιομηχανίας κατά τη διάρκεια των τελευταίων 15 ετών.

1. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ (ΣΥΝΟΛΟ ΚΛΑΔΩΝ) ΣΕ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Η κρίση στην οποία εισήλθε από το 1973 η ελληνική οικονομία έχει δύο στοιχεία: απόλυτη επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης και σχετική επιδείνωση της θέσης της σε σχέση τόσο με τις κεντρικές βιομηχανικές οικονομίες όσο και μια σειρά από τις λεγόμενες «νέες βιομηχανικές χώρες» (NIC's). Μια συνοπτική εικόνα αυτών των εξελίξεων δίνεται από τον παρακάτω Πίνακα 1.1:

4. Μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανάλυση των νέων πραγματικοτήτων στον βιομηχανικό τομέα σε παγκόσμια κλίμακα, ιδίως από την άποψη της εσωτερικής οργάνωσης, βλ. στα Storper, Scott 1986 και Scott, Storper 1986. Για τις νέες χωροθετικές τάσεις της βιομηχανίας βλ. τα δύο προηγούμενα καθώς και το Scott 1986. Μια ανασκόπηση ενός διεθνούς σεμιναρίου που ένα από τα επίκεντρό του ήταν οι νέες τάσεις της βιομηχανικής γεωγραφίας, συγχά υπό το πρίσμα της προβληματικής της θεωρίας της ρύθμισης, γίνεται στο Μαλούτας, Οικονόμου 1987, ενώ έχουν εκδοθεί και τα πρακτικά του (Hadjimichalis, Komninos 1988).

5. Από την πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία, βλ. γι' αυτά τα θέματα τα Παναγιωτάτου 1983, κεφ. 3, Ανδρικοπούλου-Καυκαλάς 1985, Μέρος I, Καυκαλάς 1988.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1

Ρυθμοί ανάπτυξης 1960-1987 (Ελλάδα και χώρες του ΟΟΣΑ)

Χώρα	Κύριες περίοδοι		Υποπερίοδοι				
	1960-1973	1973-1987	1973-1975	1975-1979	1979-1981	1982	1987
Ελλάδα	7,7	2,9	1,1	5,1	0,6	-0,2	-0,7
Σύνολο ΕΟΚ					0,6	2,2	
Σύνολο ΟΟΣΑ	5,0	2,4	0,3	4,0	1,2	-0,6	2,5

Πηγή: OECD 1987.

Οι εξελίξεις στον βιομηχανικό τομέα παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.2 που περιλαμβάνει στοιχεία για τη συνολική βιομηχανική απασχόληση (ομάδα κλάδων 2-3 της ΕΣΥΕ) για τα έτη 1973 και 1984.⁶

Ένα πρώτο σημαντικό συμπέρασμα είναι ότι η απασχόληση στη βιομηχανία αυξάνεται κατά 13,26%, σε απόλυτα μεγέθη, κατά την περίοδο αυτή. Κατά συνέπεια, παρά το γεγονός ότι η κρίση στη βιομηχανία έχει οδηγήσει σε στασιμότητα ή κάμψη των επενδύσεων και της παραγωγής, αρνητικούς ρυθμούς σχηματισμού κεφαλαίου, μείωση του βαθμού χρήσης της εγκατεστημένης ισχύος, επιδείνωση των όρων διεθνούς εμπορίου και μείωση της ανταγωνιστικότητας (Νεγρεπόντη-Δεληβάνη 1980, σ. 22-23, Βεργόπουλος 1986, σ. 229 κ.ε., Καλογήρου κ.ά. 1989, σ. 40), δεν έχει προκαλέσει απόλυτη συρρίκνωση της βιομηχανικής βάσης, τουλάχιστον με όρους απασχόλησης. Είναι σαφές ως προς το ότι υπάρχει μια μακροχρόνια τάση μείωσης του ρυθμού αύξησης της βιομηχανικής απασχόλησης. Στην περίοδο 1973-1984 η αύξηση της απασχόλησης εντοπίζεται κυρίως στο πρώτο τμήμα της, ενώ από τό 1978 και μετά η καθαρή αύξηση θέσεων εργασίας είναι σχεδόν μηδενική.

6. Πρέπει να γίνει στο σημείο αυτό μια παρατήρηση. Η διερεύνηση της χωροταξικής οργάνωσης της βιομηχανίας προϋποθέτει τη χρήση μιας διαγνωστικής μεταβλητής. Συχνά χρησιμοποιείται γι' αυτό το ρόλο η απασχόληση, και το ίδιο γίνεται και στο κείμενο αυτό. Πρέπει να ειπωθεί από την αρχή ότι δεν υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία βιομηχανικής απασχόλησης και βιομηχανικής ανάπτυξης και από πολλές απόψεις άλλες παράμετροι του βιομηχανικού συστήματος είναι καταλληλότεροι δείκτες της δυναμικής του. Επιπλέον παρατηρούνται συχνά σημαντικές διαφοροποιήσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας τόσο μεταξύ κλάδων όσο και διαχρονικά και αυτό οδηγεί σε προφανείς δυσκολίες συγκρισιμότητας [βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του Ν. Γλυτσού (1988, 270-271) και της Δ. Κατοχίανου (1984, 21-22, υποσ. 1)]. Παρ' όλα αυτά, η απασχόληση παρουσιάζει δύο ειδών πλεονεκτήματα, που δικαιολογούν την επιλογή της. Το ένα έγκειται στον κεντρικό ρόλο των αγορών εργασίας στην οργάνωση του χώρου και το άλλο —που σε μερικές περιπτώσεις αποκτά καθοριστική σημασία— είναι η διαθεσιμότητα του σχετικού πληροφοριακού υλικού. Σε κάθε περίπτωση πάντως, στην ερμηνεία όσων ακολουθούν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι παραπάνω επιφυλάξεις.

Από την άλλη πλευρά, μετά το 1984 παρατηρείται κάποια ανάκαμψη του αυξητικού ρυθμού, που παραμένει ωστόσο σε χαμηλά επίπεδα, σε σχέση με προηγούμενες περιόδους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.2

Απόλυτα μεγέθη⁷ και ρυθμοί αύξησης της βιομηχανικής απασχόλησης σε επίπεδο χώρας

Συνολική βιομηχανική απασχόληση	Ετήσιος ρυθμός αύξησης
(1)	(2)
1958: 441.092	
1963: 471.564	1958-1963: + 0,011
1969: 501.565	1963-1969: + 0,014
1973: 604.042	1969-1973: + 0,048
1978: 671.496	1973-1978: + 0,021
1984: 684.145	1978-1984: + 0,003
1988: 699.812	1984-1988: + 0,006

Πηγές: ΕΣΥΕ 1974, 1981, 1988, 1989.

Προκύπτουν έτσι μερικά βασικά συμπεράσματα:

1. Είναι σαφές ότι το μεταπολεμικό μοντέλο εκβιομηχάνισης (που, έτσι κι αλλιώς, χαρακτηρίστηκε από σχετικά μικρή δημιουργία νέων θέσεων εργασίας) εισήλθε, από τα μέσα της δεκαετίας του '70, σε κρίση.
2. Η κρίση δεν έχει, ωστόσο, χαρακτήρα αποβιομηχάνισης (με την έννοια της καθαρής απόλειψης θέσεων εργασίας) αλλά μάλλον σταθεροποίησης της βιομηχανικής απασχόλησης.

Συχνά χρησιμοποιείται ο όρος «αποβιομηχάνιση» για να χαρακτηριστεί η κρίση (Φωτόπουλος 1985, σ. 207, Βεργόπουλος 1986, σ. 214, 231, Βαϊτσός, Γιαννίτσης 1987, σ. 21, Καλογήρου κ.ά. 1989, σ. 61). Ο όρος μπορεί να χρησιμοποιηθεί βέβαια με την έννοια είτε της επιβράδυνσης της μεγέθυνσης της απασχόλησης είτε της επιδείνωσης κάποιων διαρθρωτικών παρα-

7. Τα μεγέθη για τα έτη 1973, 1978 και 1984 αναφέρονται στη μέση ετήσια απασχόληση (ΜΕΑ) και στο σύνολο των καταστημάτων (παραγωγικών και βοηθητικών), όπως προκύπτουν από τις αντίστοιχες απογραφές καταστημάτων της ΕΣΥΕ. Για το 1988 η ΕΣΥΕ (1989) έχει ανακοινώσει αποτελέσματα όχι για τη μέση ετήσια απασχόληση αλλά μόνο για την απασχόληση την ημέρα της απογραφής. Σύμφωνα με αυτά, η αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης την ημέρα της απογραφής 1988 σε σύγκριση με το αντίστοιχο μέγεθος της απογραφής 1983 είναι ίση με 2,29% (τα απόλυτα μεγέθη την ημέρα της απογραφής είναι 752.509 το 1983 και 754.507 το 1988). Για να υπολογίσουμε τη ΜΕΑ στη βιομηχανία κατά το 1988 χρησιμοποιήσαμε αυτό το ποσοστό αύξησης επί της ΜΕΑ κατά το 1984. Πρόκειται ότι η έτσι εκτιμώμενη μέση βιομηχανική απασχόληση 1988 ισούται με 699.812.

μέτρων του βιομηχανικού συστήματος· ωστόσο, στη διεθνή βιβλιογραφία συνήθως υποδηλώνει τη μείωση της συμμετοχής της βιομηχανίας στη συνολική απασχόληση (Rowthorn, Wells 1987, σ. 5-6). Πρέπει έτσι να είναι σαφές ότι αποβιομηχάνιση με την έννοια της καθαρής μείωσης των θέσεων εργασίας δεν παρατηρήθηκε στην Ελλάδα. Αυτό που, κυρίως, συνέβη μετά το 1973, είναι μια πολύ σημαντική επιβράδυνση της αύξησης της παραγωγικότητας. Ενώ στην περίοδο 1963-1973 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας στη βιομηχανία ήταν 9,3%, μετά το 1973 και μέχρι το 1978 ο ρυθμός έπεσε σε 1,6% (Γλυτσός 1988, σ. 270). Η μεγάλη αυτή διαφοροποίηση είχε ως συνέπεια ότι ενώ η απασχόληση ακολούθησε και κατά τη δεύτερη περίοδο αυξητική πορεία, η αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος επιβραδύνθηκε σημαντικά. Συναφής και ομολογη προς τις εξελίξεις αυτές ήταν εξάλλου και η τάση υποκατάστασης κεφαλαίου από εργασία, και μάλιστα στις σχετικά μεγαλύτερες βιομηχανικές μονάδες (με περισσότερους από 10 εργαζόμενους) (Νεγρεπόντη-Δελιβάνη 1980, σ. 10).

Τα παραπάνω πρέπει να ιδωθούν και σε διεθνή προοπτική. Απ' αυτή την άποψη, υπάρχουν δύο πλευρές, κατά κάποιο τρόπο αντιφατικές. Αν η βιομηχανική απασχόληση στην Ελλάδα δεν μειώνεται σε απόλυτα μεγέθη, στον διεθνή χώρο παρατηρούνται φαινόμενα πραγματικής αποβιομηχάνισης. Σε επίπεδο ΕΟΚ, σημειώθηκε στη βιομηχανία, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, απώλεια περίπου 2,5 εκατομμυρίων θέσεων εργασίας —αν και το βιομηχανικό προϊόν αυξήθηκε ελαφρά (CEE 1981, σ. 77-79). Όπως παρατηρούν οι Hadjimichalis, Vaiou (1987, σ. 98), το τυπικό προϊόν της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στη βορειοδυτική Ευρώπη περιλαμβάνει και μορφές αποβιομηχάνισης· αντίθετα, στις λιγότερο ανεπτυγμένες ζώνες της νότιας Ευρώπης η αναδιάρθρωση έχει πάρει άλλες μορφές που συνδυάζουν την επέκταση της παραοικονομίας, τη σχετική αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης, την πολυαπασχόληση και τη μείωση ή αναστροφή της αγροτικής εξόδου. Οι ελληνικές εξελίξεις εντάσσονται σ' αυτό το σχήμα, στο μέτρο που η βιομηχανική απασχόληση δεν μειώνεται. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει επιβράδυνση της αύξησης της βιομηχανικής απασχόλησης και, ακόμα περισσότερο, της συσσώρευσης στον βιομηχανικό τομέα. Στην ίδια αυτή περίοδο, ορισμένες από τις «νέες βιομηχανικές χώρες» (NIC's) της δεκαετίας του '60 καθλώνονται μετά το 1974 ενώ άλλες, μαζί με μια σειρά πρώην υπανάπτυκτων χωρών, χαρακτηρίζονται από έντονους ρυθμούς βιομηχανικής επέκτασης (Lipietz 1987, κεφ. 3). Οι διεθνείς εξελίξεις συνεπώς είναι αρκετά σύνθετες και δεν προσφέρονται σε απλουστευτικές διατυπώσεις. Ωστόσο, μπορεί να ειπωθεί ότι η σχεδόν σταθεροποίηση της βιομηχανικής απασχόλησης στην Ελλάδα υποκρύπτει μια σαφή επιδείνωση της σχετικής θέσης της σε σύγκριση με τις αναπτυξιακές επιδόσεις της κατά τη διάρκεια των δύο πρώ-

των μεταπολεμικών δεκαετιών και αυτό γίνεται ιδιαίτερα σαφές όταν λαμβάνονται υπόψη οι εξελίξεις στην τελευταία από τις παραπάνω ομάδες χωρών.

Η σχετική σταθεροποίηση των συνολικών μεγεθών απασχόλησης δεν συνεπάγεται ωστόσο και ακινησία. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για το αλγεβρικό άθροισμα δύο αντίρροπων διαδικασιών: από τη μια μεριά, εξαφάνιση ενός αριθμού παλαιών βιομηχανικών μονάδων, από την άλλη πλευρά, δημιουργία νέων μονάδων (κάτι που σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι οι πραγματικές νέες θέσεις εργασίας θα είναι γενικά περισσότερες από αυτές που εμφανίζονται στα παραπάνω στοιχεία). Οι διαδικασίες αυτές γίνονται πιο εμφανείς όταν εισαχθεί στην ανάλυση το χωρικό στοιχείο, με την εξέταση των γεωγραφικών διαφοροποιήσεων της βιομηχανικής δραστηριότητας.

2. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Η ανάλυση της γεωγραφικής οργάνωσης της βιομηχανίας γίνεται στο επίπεδο των 13 προγραμματικών περιφερειών («περιφέρειες για το σχεδιασμό, προγραμματισμό και συντονισμό της περιφερειακής ανάπτυξης», Π.Δ. 51/87). Οι προγραμματικές περιφέρειες περιλαμβάνουν τους εξής νομούς:

1. *Περιφέρεια Αττικής*: νομός Αττικής.
2. *Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας*: νομοί Βοιωτίας, Ευβοίας, Φθιώτιδας, Φωκίδας και Ευρυτανίας.
3. *Περιφέρεια Πελοποννήσου*: νομοί Κορινθίας, Αργολίδας, Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας.
4. *Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας*: νομοί Αχαΐας, Ηλείας και Αιτωλίας και Ακαρνανίας.
5. *Περιφέρεια Ιονίων Νήσων*: νομοί Κεφαλληνίας, Λευκάδας, Ζακύνθου και Κερκύρας.
6. *Περιφέρεια Ηπείρου*: νομοί Άρτας, Πρεβέζης, Θεσπρωτίας και Ιωαννίνων.
7. *Περιφέρεια Θεσσαλίας*: νομοί Τρικάλων, Καρδίτσας, Λαρίσης και Μαγνησίας.
8. *Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας*: νομοί Φλωρίνης, Γρεβενών, Κοζάνης και Καστοριάς.
9. *Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας*: νομοί Θεσσαλονίκης, Ημαθίας, Πέλλης, Πιερίας, Κιλκίς, Σερρών και Χαλκιδικής.
10. *Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*: νομοί Δράμας, Καβάλας, Ροδόπης, Ξάνθης και Έβρου.

11. Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου: νομοί Λέσβου, Χίου και Σάμου.
12. Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου: νομοί Κυκλάδων και Δωδεκανήσου.
13. Περιφέρεια Κρήτης: νομοί Λασιθίου, Ηρακλείου, Ρεθύμνης και Χανίων.

Η κατανομή των θέσεων εργασίας στη βιομηχανία κατά τα έτη 1973 και 1984 και η εξέλιξή τους μεταξύ των δύο απογραφικών ετών, στο επίπεδο των προγραμματικών περιφερειών, παρουσιάζεται στον Πίνακα 2.1. Είναι φανερό ότι σε επίπεδο περιφέρειας οι εξελίξεις είναι σαφώς πιο θεαματικές απ' ό,τι σε εθνικό επίπεδο. Παρατηρούνται καθαρές μειώσεις από τη μια πλευρά και αυξήσεις από την άλλη που φτάνουν μέχρι το 50% των προηγούμενων μεγεθών. Προκύπτει συνεπώς ότι ένα τρίτο χαρακτηριστικό των εξελίξεων, συμπληρωματικό προς αυτά που επισημάνθηκαν παραπάνω, είναι πως η κρίση (που θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως διαδικασία αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου) συνδυάζεται με μια σημαντικής έκτασης περιφερειακή αναδιάρθρωση της βιομηχανικής βάσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1

Βιομηχανική απασχόληση 1973-1984 (απόλυτα μεγέθη)

	<i>Βιομηχ. απασχ. 1973</i>	<i>Βιομηχ. απασχ. 1984</i>	<i>Απόλυτη μεταβολή 1973-84</i>	<i>Ποσοστ. μεταβολή 1973-84</i>
	(1)	(2)	(3)	(4)
Συν. Ελλάδας	604.042	684.145	80.103	13,26
1 Αττική	312.638	292.509	-20.129	-6,44
2 Στ. Ελλάδα	31.315	46.972	+15.657	+50,00
3 Δυτ. Ελλάδα	27.168	34.042	+6.874	+35,50
4 Πελοπόννησος	23.243	26.190	+2.947	+12,68
5 Ιόνια νησιά	5.538	5.422	-116	-2,09
6 Ήπειρος	9.538	12.417	+2.879	+30,18
7 Θεσσαλία	32.246	40.616	+8.370	+25,96
8 Δυτ. Μακεδονία	15.706	20.017	+4.311	+27,45
9 Κεντρ. Μακεδονία	96.230	139.480	+43.250	+44,94
10 Αν. Μακ. & Θράκη	16.680	32.552	+15.872	+95,16
11 Βόρειο Αιγαίο	7.639	6.628	-1.011	-13,23
12 Νότιο Αιγαίο	8.719	9.169	+450	+5,16
13 Κρήτη	17.385	18.131	+746	+4,29

στήλη (1): Βιομηχανική απασχόληση, 1973
στήλη (2): Βιομηχανική απασχόληση, 1984
στήλη (3): Απόλυτη μεταβολή βιομηχανικής απασχόλησης, 1973-1984
στήλη (4): Ποσοστιαία μεταβολή βιομηχανικής απασχόλησης, 1973-1984

Πηγές: ΕΣΥΕ 1975 και 1988. Ομαδοποίηση σε επίπεδο περιφερειών και υπολογισμός των στηλών (3) και (4) από το συγγραφέα.

Ο Πίνακας 2.2 περιέχει ορισμένους δείκτες που επιτρέπουν τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών της γεωγραφικής κατανομής της βιομηχανικής δραστηριότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.2

Βιομηχανική απασχόληση 1973-1984 (σχετικά μεγέθη)

	ΒΠ/ΣΠ 1973	ΒΠ/ΒΧ 1973	ΛΧ 1973	ΒΠ/ΣΠ 1984	ΒΠ/ΒΧ 1984	ΛΧ 1984
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Συν. Ελλάδα	18,33	100,00	1,00	18,78	100,00	1,00
1 Αττική	31,81	51,76	1,72	23,32	42,76	1,24
2 Στ. Ελλάδα	16,52	5,18	0,90	23,32	6,87	1,24
3 Δυτ. Ελλάδα	11,15	4,50	0,61	13,43	4,98	0,71
4 Πελοπόννησος	9,73	3,85	0,53	11,42	3,83	0,61
5 Ιόνια νησιά	7,52	0,92	0,41	7,60	0,79	0,40
6 Ήπειρος	8,50	1,58	0,46	10,34	1,81	0,55
7 Θεσσαλία	12,91	5,34	0,70	15,19	5,94	0,81
8 Δυτ. Μακεδονία	15,69	2,60	0,86	19,07	2,93	1,02
9 Κεντρ. Μακεδονία	17,80	15,93	0,97	23,31	20,39	1,24
10 Αν. Μακ. & Θράκη	7,62	2,76	0,42	15,06	4,76	0,80
11 Βόρειο Αιγαίο	10,49	1,26	0,57	11,20	0,97	0,60
12 Νότιο Αιγαίο	12,54	1,44	0,68	11,38	1,34	0,61
13 Κρήτη	9,28	2,88	0,51	9,27	2,65	0,49
α ΜΟ	13,17	7,69	0,72	14,91	7,69	0,79
β s	6,19	13,25	0,34	5,38	11,24	0,29
γ ΣΔ	0,47	1,72	0,47	0,36	1,46	0,36
στήλες (1) και (4): Ποσοστιαία συμμετοχή της βιομηχανικής απασχόλησης της περιφέρειας (ΒΠ) στη συνολική απασχόληση της περιφέρειας (ΣΠ), ⁸ 1973 και 1984.						
στήλες (2) και (5): Ποσοστιαία συμμετοχή της βιομηχανικής απασχόλησης της περιφέρειας (ΒΠ) στη βιομηχανική απασχόληση της χώρας (ΒΧ).						
στήλες (3) και (6): Λόγοι χωροθέτησης (ΛΧ) της βιομηχανικής απασχόλησης, 1973 και 1984.						
γραμμή (α): Μέσος όρος της στήλης.						
γραμμή (β): Τυπική απόκλιση της στήλης.						
γραμμή (γ): Συντελεστής διακύμανσης της στήλης.						

Πηγές: ΕΣΥΕ 1973, 1974, 1985, 1988. Ομαδοποίηση σε επίπεδο περιφερειών και υπολογισμοί από το συγγραφέα.

8. Η συνολική απασχόληση στις περιφέρειες (ή τους νομούς) δεν ήταν άμεσα διαθέσιμη στις δημοσιεύσεις της ΕΣΥΕ, για τα έτη 1973 και 1984. Για την εκτίμησή τους έγινε προβολή στα έτη αυτά, βάσει των ενεργών πληθυσμών των ετών 1971 και 1981 (ΕΣΥΕ 1973 και 1985) και του μέσου ρυθμού μεταβολής τους μεταξύ των δύο τελευταίων χρονολογίων.

Στις στήλες (3) και (6) περιέχονται οι *Λόγοι Χωροθέτησης (ΛΧ)*⁹ της βιομηχανικής απασχόλησης στις διάφορες περιφέρειες. Όπως φαίνεται στις τρεις τελευταίες γραμμές του Πίνακα, ο μέσος όρος της κατανομής των ΛΧ έχει ανέβει (λόγω της αύξησης του ποσοστού συμμετοχής της βιομηχανικής απασχόλησης στη συνολική απασχόληση). Αντίθετα, η τυπική απόκλιση έχει μειωθεί. Ο συνδυασμός των δύο αυτών αλλαγών έχει ως συνέπεια τη σημαντική μείωση του *Συντελεστή Διακύμανσης (ΣΔ)*¹⁰ από 0,47 σε 0,36. Ένα πρώτο συμπέρασμα, συνεπώς, είναι ότι η γεωγραφική αναδιάρθρωση της βιομηχανίας οδηγεί στη μείωση των διαπεριφερειακών ανισοτήτων.¹¹ Μια εικόνα των εξελίξεων αυτών δίνεται και στο Χάρτη 2.1.

Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από τις στήλες (2) και (4), που αναφέρονται στο ποσοστό της συνολικής βιομηχανικής απασχόλησης της χώρας που περιλαμβάνεται σε κάθε περιφέρεια. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μείωση του ποσοστού της Αττικής που, όπως προκύπτει και από τον Πίνακα

9. Οι Λόγοι Συγκέντρωσης (ΛΣ) (Location Quotients) υπολογίστηκαν βάσει του τύπου:

$$\Lambda\Sigma = (a_{ij} / \Sigma_i a_{ij}) / (\Sigma_j a_{ij} / \Sigma_i \Sigma_j a_{ij}),$$

όπου a_{ij} = ο αριθμός των απασχολούμενων στον τομέα i στην περιφέρεια j . Προφανώς υπολογίστηκαν οι ΛΣ για τον βιομηχανικό τομέα.

10. Ο Συντελεστής Διακύμανσης (ΣΔ) (Coefficient of Variation) είναι ένα μέτρο του βαθμού της εσωτερικής διαφοροποίησης / ανομοιογένειας μιας κατανομής. Υπολογίζεται με τον τύπο:

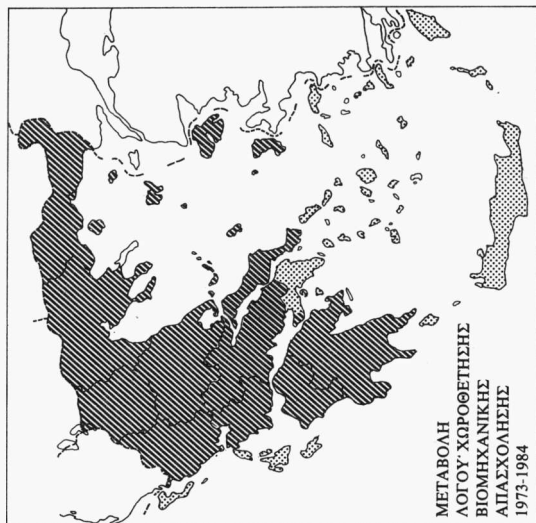
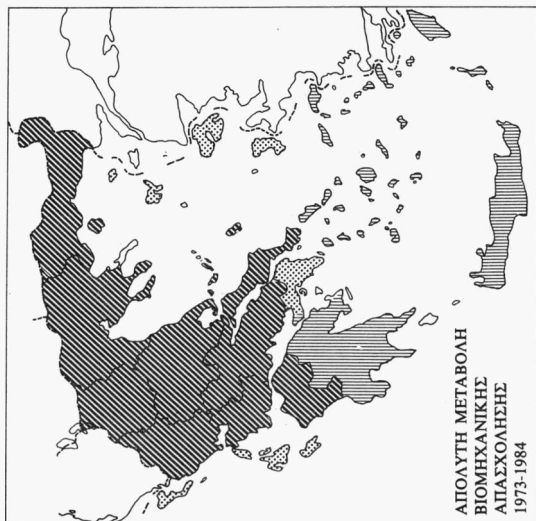
$$\Sigma\Delta = s / MO,$$

όπου s = τυπική απόκλιση και MO = μέσος όρος.

11. Είναι χαρακτηριστική η αντίθεση με τις εξελίξεις στην προ του 1974 περίοδο κατά την οποία εντάθηκαν ιδιαίτερα οι περιφερειακές ανισότητες, τόσο στον βιομηχανικό τομέα όσο και γενικότερα. Αυτή ακριβώς η εντατικοποίηση ήταν ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν από τη δεκαετία του '70 σε μια πιο έντονη πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης. Για την επικράτηση στην περίοδο αυτή μιας αποκεντρωτικής άποψης βλ. ενδεικτικά Ζολώτας 1976, σ. 40, ΚΕΠΕ 1976, σ. 34-35, Υπουργείο Συντονισμού, ΚΕΠΕ, 1980, σ. 27-46. Για μια ανασκόπηση της γενικότερης περιφερειακής πολιτικής βλ. Ανδρικοπούλου-Καυκαλά 1984, κεφ. 6, και Ανδρικοπούλου, Καυκαλάς 1985, Παράρτημα Ι, και για μια κριτική της βιομηχανικής πολιτικής, Παναγιωτάτου 1983, κεφ. 10, ενώ για την εξέλιξη του συστήματος των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης — καθώς και για τα αμφίβολα αποτελέσματά τους όσον αφορά την άρση των περιφερειακών ανισοτήτων — το Καλογήρου κ.ά. 1989, κεφ. 1 και 3.2. Μια βασική αιτία της αναποτελεσματικότητάς τους ήταν η αποσύνδεση της γεωγραφικής διαφοροποίησης των κινήτρων από τις πραγματικές βιομηχανικές γεωγραφικές ανισότητες. Βλ. σχετικά Παναγιωτάτου 1983, σ. 91, Οικονόμου 1983. Είναι φυσικά αυτονόητο ότι η όποια αναποτελεσματικότητα των κινήτρων δεν αναιρεί το γεγονός της μείωσης των διαπεριφερειακών και διανομω- ριακών ανισοτήτων — που οφείλεται όμως σε άλλους παράγοντες. Κάτι παραπάνω: η αναποτελεσματικότητα των κινήτρων δεν σημαίνει ότι δεν είχαν καμιά επίδραση στη γεωγραφική κατανομή της βιομηχανίας αλλά ότι η επίδραση αυτή δεν ήταν αυτόματα συμβατή με τους στόχους του συστήματος. Είναι χαρακτηριστική η επίδραση των κινήτρων στη μορφή που πήρε η αποκέντρωση της βιομηχανίας της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (βλ. παρακάτω).

ΧΑΡΤΗΣ 2.1

Περιφερειακές διαφοροποιήσεις της εξέλιξης της βιομηχανικής απασχόλησης
1973-1984



2.1, δεν είναι μόνο σχετική αλλά και απόλυτη. Σε αντίθεση, έτσι, προς τις εξελίξεις σε επίπεδο χώρας, στην Αττική παρατηρείται μια πραγματική διαδικασία αποβιομηχάνισης. Το φαινόμενο από πολλές απόψεις είναι νέο.¹² Βέβαια, ήδη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, είχε παρατηρηθεί μείωση της πώλωσης της βιομηχανίας στην Αθήνα (που υπήρξε το γεωγραφικό επίκεντρο της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα μέχρι το 1970). Επρόκειτο όμως για σχετική μόνο μείωση και όχι για καθαρή απόλεια εργασιακού δυναμικού. Επιπλέον, το φαινόμενο αφορούσε μόνο την Περιφέρεια Πρωτεύουσας, και συνδυναζόταν με μια ενδοομαρχειακή αποκέντρωση που κατά κύριο λόγο είχε ως κατάληξη την υπόλοιπη Αττική. Το σημερινό φαινόμενο αναπαράγει σε πιο διευρυμένη κλίμακα το φαινόμενο που όπως αναφέρθηκε παραπάνω εμφανίστηκε αρχικά σε ενδοαττικό επίπεδο.¹³ Έχει, συνεπώς, πολύ μεγαλύτερη εμβέλεια, τόσο γεωγραφική (διανομαρχειακή κλίμακα) όσο και ποσοτική (καθαρή μείωση).¹⁴

Οι υπόλοιπες περιφέρειες μπορούν να καταταχθούν σε τέσσερις τύπους εξέλιξης (Διάγραμμα 2.1), ανάλογα προς τη μεταβολή του λόγου χωροθέτησης αφενός (Πίνακας 2.2) και του απόλυτου μεγέθους της βιομηχανικής απασχόλησης αφετέρου (Πίνακας 2.1).

Η πλειονότητα των περιφερειών (Στερεά Ελλάδα, Δυτική Ελλάδα, Πελοπόννησος, Ήπειρος, Θεσσαλία, Δυτική Μακεδονία, Κεντρική Μακεδονία, Ανατολική Μακεδονία και Θράκη) παρουσιάζει θετική εξέλιξη ως προς αμφοτέρους τους δείκτες. Η περιφέρεια Βόρειου Αιγαίου παρουσιάζει αύξηση

12. Για τις μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60 τάσεις πώλωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας στην Αττική βλ. Coutsoumaris 1963, σ. 127, Economidou 1979, Κώττης 1980, σ. 21-23, Ανδρικοπούλου, Καυκαλάς 1985, σ. 137-152.

13. Η αποκέντρωση της αθηναϊκής βιομηχανίας έχει αναλυθεί σε πολλές μελέτες. Για διάφορες όψεις του φαινομένου βλ. ΚΕΠΕ 1976, σ. 34-35, Economidou 1979, σ. 246-249, Υπουργείο Συντονισμού-ΚΕΠΕ 1980, σ. 77-82, Λεοντίδου 1986, σ. 89, Κάρκα-Αγγελίδη 1989.

14. Τίσος είναι σκόπιμο να αναφερθεί ότι η αποθάρρυνση των βιομηχανικών επενδύσεων στην Αττική υπήρξε μια από τις λίγες μακροχρόνιες και σαφείς χωρικές επιλογές του συστήματος κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης — ήδη πριν από το 1971. Από την άλλη πλευρά, δεν είναι τυχαίο ότι κατά την τελευταία δεκαετία η έμφαση των κινήτρων στην αποθάρρυνση της συγκέντρωσης στην Αττική έχει μειωθεί (Καλογήρου κ.ά. 1989, 54, Κώττης Χ. 1980, 181), και το ίδιο ισχύει και για την πολιτική χορήγησης αδειών εγκατάστασης στις βιομηχανικές μονάδες. Για την αξιολόγηση μιας τέτοιας εξέλιξης, πάντως, πρέπει να ληφθούν υπόψη τόσο ο βαθμός βιομηχανικής εξειδίκευσης της Αττικής με διεθνή κριτήρια (βλ. παραπάνω, κεφ. 2) όσο και το ότι υπάρχουν ορισμένες δραστηριότητες αιχμής (με περιθώρια χωροθετικών επιλογών που συχνά καλύπτουν υπερθετικές ζώνες) που μόνο το μητροπολιτικό περιβάλλον διαθέτει τα αναγκαία για την προσέλκυσή τους συγκριτικά πλεονεκτήματα (βλ. σχετικά και όσα αναφέρονται παρακάτω για τις κλαδικές εξειδικεύσεις). Μια βιομηχανική πολιτική πρέπει προφανώς να λαμβάνει υπόψη της τέτοιες παραμέτρους — κάτι που είναι όμως τελείως διαφορετικό από μια ανεξέλεγκτη και χωρίς κλαδική επιλεκτικότητα και περιβαλλοντικά κριτήρια μεγέθυνση της βιομηχανικής βάσης της περιοχής.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2.1

Τύποι της περιφερειακής εξέλιξης της βιομηχανικής απασχόλησης, 1973-1984



του ΛΧ αλλά μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης.¹⁵ Η περιφέρεια Νότιου Αιγαίου και η Κρήτη παρουσιάζουν την αντίθεση εξέλιξη: μείωση του ΛΧ και αύξηση της απόλυτης βιομηχανικής απασχόλησης. Τέλος, μείωση και των δύο δεικτών παρουσιάζει η περιφέρεια των Ιόνιων νησιών (μαζί με την Αττική). Το δεύτερο συμπέρασμα που προκύπτει, συνεπώς, είναι ότι η μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων έχει δύο χαρακτηριστικά: μείωση του βάρους της Αττικής και διάχυση της βιομηχανικής δραστηριότητας στην υπόλοιπη ηπειρωτική χώρα. Αντίθετα, οι νησιωτικές περιοχές παρουσιάζουν στο σύνολό τους αδυναμία παρακολούθησης των εξελίξεων, και είναι χαρακτηριστικό ότι αυτό αφορά ακόμα και την Κρήτη, που από πολλές άλλες απόψεις (συμπεριλαμβανόμενου και του κατά κεφαλήν προϊόντος εισοδήματος) παρουσιάζει κατά την τρέχουσα δεκαετία αξιόλογες αναπτυξιακές επιδόσεις (Γλυτσός 1988, σ. 209-212). Φαίνεται, έτσι, ότι οι δυσχέρειες στο πεδίο των μεταφορών αποτελούν εξαιρετικά σημαντικό συγκριτικό μειονέκτημα¹⁶ παραπέμποντας κατά κάπως «αναχρονιστικό» τρόπο σε μια βεμπεριανή προβληματική για τη βιομηχανική χωροθέτηση.¹⁷

15. Εξέλιξη που αντικατοπτρίζει την παρατεινόμενη πληθυσμιακή αποδυνάμωση της περιφέρειας καθώς και τη σοβαρή μείωση του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Βλ. σχετικά το Μεσογειακό Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα για τα νησιά του Αιγαίου (PIM 1987, σ. 2-3).

16. Δεν είναι τυχαίο ότι το πιο σημαντικό υπο-πρόγραμμα του ΜΟΠ των νησιών του Αιγαίου (Sousprogramme 1) αφορά την άρση της απομόνωσης με ενέργειες στο πεδίο των μεταφορών, συγκεντρώνοντας το 41% του συνόλου των διατιθέμενων πόρων (PIM 1987, σ. 3-5, 11).

17. Βλ. την ανάλυση του Isard, 1956.

Παράλληλα προς τη διαχρονική, ενδιαφέρον παρουσιάζει μια συγχρονική θεώρηση της περιφερειακής οργάνωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας. Μια κλασική μέθοδος προσέγγισης του προβλήματος είναι αυτή που πρωτοχρησιμοποίησε ο H.J. Nelson το 1955 (Carter 1981, σ. 43-44). Η μέθοδος έγκειται στην εκτίμηση του βαθμού εξειδίκευσης μιας γεωγραφικής ενότητας σε μια δραστηριότητα, μέσω της διαφοροποίησης του ποσοστού της δραστηριότητας στη συνολική απασχόληση της περιφέρειας (ΒΠ/ΣΠ, στην περίπτωση του Πίνακα 2.2) από τον μέσο όρο (ΜΟ) του συνόλου των περιφερειακών ποσοστών της δραστηριότητας. Η διαφοροποίησης μετρείται μέσω μιας κλίμακας που κατασκευάζεται με τη χρήση της τυπικής απόκλισης (s) της διαπεριφερειακής κατανομής. Συνήθως χρησιμοποιούνται τρεις βαθμίδες εξειδίκευσης, με όριο εξειδίκευσης την τιμή $MO + 1s$:

$$MO + 1s < = ΒΠ/ΣΠ < MO + 2s \text{ (Χαμηλή εξειδίκευση)}$$

$$MO + 2s < = ΒΠ/ΣΠ < MO + 3s \text{ (Μέση εξειδίκευση)}$$

$$MO + 3s < = ΒΠ/ΣΠ \text{ (Υψηλή εξειδίκευση)}$$

ενώ επικουρικά μπορεί να χρησιμοποιηθεί και η βαθμίδα $MO < = ΒΠ/ΣΠ < MO + 1s$, όχι ακριβώς ως τεκμήριο εξειδίκευσης αλλά μάλλον ως ένδειξη μη περιθωριοποίησης (Χάρτης 2.2).

Κατά το 1984 τρεις περιφέρειες μπορούν να θεωρηθούν εξειδικευμένες στη βιομηχανία ξεπερνώντας το όριο $MO + 1s$ (20,29%): η Αττική, η Στερεά Ελλάδα (που η εξειδίκευσή της είναι, κυρίως, προϊόν του ρόλου ορισμένων ζωνών στις παρυφές της Αττικής ως αποδεκτών της διαδικασίας αποκέντρωσης που περιγράφηκε παραπάνω) και η Κεντρική Μακεδονία.¹⁸ Κάτω από το όριο εξειδίκευσης αλλά πάνω από τον μέσο όρο της κατανομής βρίσκονται η Θεσσαλία, η Δυτική Μακεδονία και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Κατά συνέπεια, οι τάσεις μεταβολής της γεωγραφίας της βιομηχανίας που παρατηρούνται κατά την τελευταία περίοδο δεν έχουν ανατρέψει ριζικά τα δύο βασικά χαρακτηριστικά του «παλαιού» χωρικού καταμερισμού της εργασίας, την πώλωση στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Το συμπέρασμα είναι σημαντικό, διότι προσδιορίζει κάποια όρια για την ερμηνεία και την αποτίμηση των τάσεων μετασχηματισμού που διαπιστώθηκαν παραπάνω. Συνεπώς, εκτιμήσεις περί αναστροφής του μοντέλου άνισης ανάπτυξης μεταξύ πόλης [Αθήνας και Θεσσαλονίκης] και περιφέρειας¹⁹ ισχύουν αν εννοηθεί ότι ανα-

18. Που σε μεγάλο βαθμό είναι αποδέκτης κάποιων αισθητών τάσεων αποκέντρωσης της βιομηχανίας της Θεσσαλονίκης (Καλογήρου κ.ά. 1989, σ. 5).

19. Βλ. ενδεικτικά την άποψη της Α. Λεοντίδου στο πολύ ενδιαφέρον άλλωστε άρθρο της (1986, σ. 91-92). Ιδιαίτερα σημαντική είναι η αποφυγή της επανάληψης ορισμένων συνθηματολογικών πια διατυπώσεων περί «υπερσυγκέντρωσης», «υδροκεφαλισμού» κλπ. που συνήθως

φέρονται σε τάσεις και όχι σε τετελεσμένα γεγονότα. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, μια σύγκριση με το 1973 κάνει σαφές ότι οι αλλαγές είναι χωρίς αμφιβολία σοβαρές. Ενώ το 1984 υπάρχουν τρεις εξειδικευμένες περιφέρειες (που όμως δεν ξεπερνούν παρά κατά μια τυπική απόκλιση τον μέσο όρο), το 1973 μόνο μία περιφέρεια, η Αττική, ήταν εξειδικευμένη, αλλά πολύ πιο έντονα — ξεπερνώντας τον μέσο όρο κατά 3 τυπικές αποκλίσεις ($MO + 3s = 31,79$). Η διασπορά της βιομηχανίας φαίνεται και αν ληφθεί υπόψη ο αριθμός των περιφερειών που ξεπερνούν τον μέσο όρο: 7 το 1984, 3 το 1973. Η μείωση της έντασης των περιφερειακών διαφοροποιήσεων είναι συνεπώς αξιόλογη, αν ληφθεί υπόψη ότι η όλη διαδικασία αναφέρεται σε ένα χρονικό διάστημα 11 ετών.²⁰

Η Αττική εξακολουθεί να συγκεντρώνει ένα εξαιρετικά μεγάλο τμήμα της συνολικής βιομηχανικής απασχόλησης (42,76% του συνόλου σε επίπεδο χώρας, στήλη 5 του Πίνακα 2.2), αλλά η συγκέντρωση αυτή αντανακλά αναλογικά το γενικότερο πληθυσμιακό βάρος της Αττικής (και της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας) στο ελληνικό χωρικό σύστημα πολύ περισσότερο απ' ό,τι συνέβαινε με το αντίστοιχο ποσοστό της Αττικής (51.76, στήλη 2 του Πίνακα 2.2) που ήταν αντίθετα έκφραση μιας πολύ ισχυρότερης πόλωσης της παραγωγής στον αθηναϊκό χώρο. Παραμένει βέβαια ανοιχτό το ερώτημα κατά πόσο θα συνεχιστούν και στο μέλλον οι τάσεις της περιόδου 1973-1984, οπότε και θα προέκυπταν ριζικοί μετασχηματισμοί των παλαιών βιομηχανικών χωρικών δομών, ή αν, αντίθετα, θα υπάρξουν κάποιες αντίρροπες τάσεις.²¹

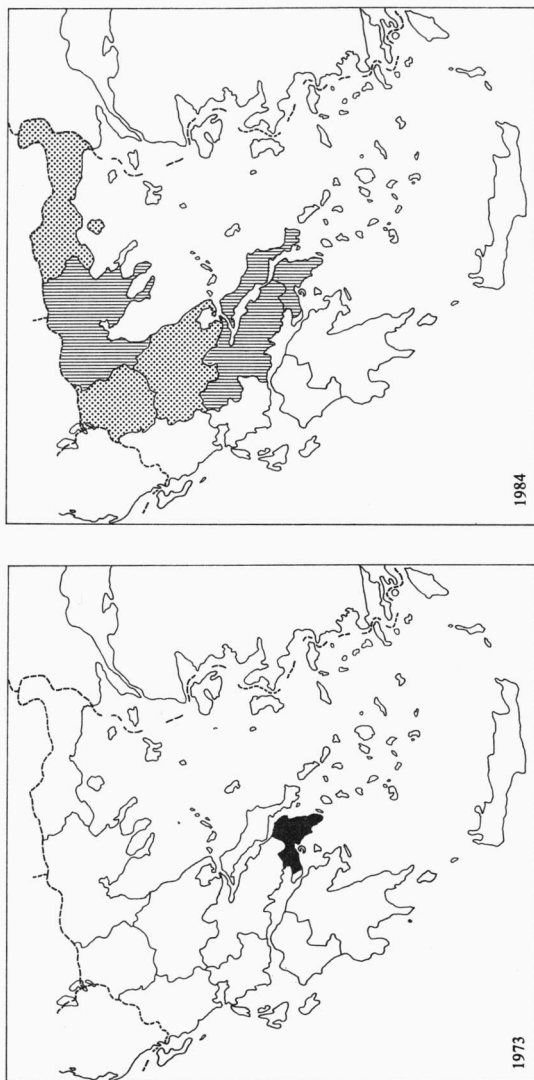
Η διάρθρωση των εξειδικεύσεων οδηγεί, εξάλλου, σε τρεις άλλες παρατηρήσεις. Η ενίσχυση της βιομηχανικής βάσης εντοπίζεται κυρίως στις και

υποκαθιστούν την ανάλυση του γεωγραφικού ρόλου της Αθήνας (και της Θεσσαλονίκης), ρόλος που είναι σύνθετος και αντιφατικός. Για την ανάγκη ανάλυσης του ρόλου της Αθήνας μέσω των πραγματικών χαρακτηριστικών της ανάπτυξης της (που προϋποθέτει και μια διεθνή οπτική) και όχι με απλές αναφορές στην «υπερσυγκέντρωση» ή τον «υδροκεφαλισμό» βλ. τις παρατηρήσεις της Παναγιωτάτου (1983, κεφ. 12).

20. Πρέπει να προστεθεί εδώ ότι οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις της βιομηχανίας δεν προδικάζουν με άκαμπτο τρόπο και τη θέση των περιφερειών στον συνολικό χωρικό καταμερισμό της εργασίας. Ορισμένες περιοχές με χαμηλούς βαθμούς βιομηχανικής δραστηριότητας παρουσιάζουν πράγματι δυναμισμό στους τομείς του τουρισμού και, μερικές φορές, της εντατικής γεωργίας, με σημαντικές επιπτώσεις στο εισόδημα και άλλες παραμέτρους. Υπάρχει όμως και άλλη όψη του νομίσματος: κάποια εξειδίκευση στη βιομηχανία δεν συνεπάγεται πάντα και γενικότερες αναπτυξιακές επιδόσεις. Αφενός, καθοριστικό ρόλο παίζει ως προς το ζητήμα αυτό το κλαδικό κλπ. περιεχόμενο της εξειδίκευσης. Αφετέρου, ο ρόλος της βιομηχανίας ως συνόλου στις αναπτυξιακές διαδικασίες και προοπτικές είναι σήμερα λιγότερο κείριος απ' ό,τι μέχρι πριν από δύο δεκαετίες, όταν ο βαθμός ανάπτυξης των περιοχών ήταν πιο άμεσα συσχετιζόμενος με το βαθμό εκβιομηχάνισης (Λαγόπουλος 1978, σ. 321, 331).

21. Στο κεφάλαιο 3 γίνονται ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τις υπάρχουσες προοπτικές.

ΧΑΡΤΗΣ 2.2
Περιφερειακές διαφοροποιήσεις της εξειδίκευσης στη βιομηχανία, 1973 και 1984



\square ΒΠ / ΣΠ < ΜΟ : περιθωριοποίηση
 \square ΜΟ : Μέσος όρος (Πίνακας 2.2, στήλες 1 και 4)
 \square ΜΟ + 1 s ≤ ΒΠ / ΣΠ < ΜΟ + 2 s : χαμηλή εξειδίκευση
 \square ΜΟ + 1 s ≤ ΒΠ / ΣΠ < ΜΟ + 3 s : μέση εξειδίκευση
 \square ΜΟ + 3 s ≤ ΒΠ / ΣΠ : υψηλή εξειδίκευση
 \square ΜΟ ≤ ΒΠ / ΣΠ < ΜΟ + 1 s : έλληνη εξειδίκευση
 \square ΜΟ + 2 s ≤ ΒΠ / ΣΠ < ΜΟ + 3 s : μέση εξειδίκευση
 \square ΜΟ + 3 s ≤ ΒΠ / ΣΠ : υψηλή εξειδίκευση

ΜΟ : Μέσος όρος (Πίνακας 2.2, στήλες 1 και 4)
 ΒΠ / ΣΠ : Ποσοστιαία συμμετοχή της βιομηχανικής απασχόλησης της περιφέρειας (ΒΠ) στη συνολική απασχόληση περιφέρειας (ΣΠ)

κατά την προηγούμενη περίοδο σχετικά ανεπτυγμένες —ή μάλλον μη υπανάπτυκτες— περιφέρειες.²² Είναι ενδιαφέρουσα απ' αυτή την άποψη η σύγκριση με τη δεκαετία 1963-1973: Οι περιοχές που τότε είχαν παρουσιάσει αύξηση του ποσοστού της βιομηχανίας στη δομή της απασχόλησης ήταν οι νομοί Αττικής και Θεσσαλονίκης, η Ανατολική Στερεά Ελλάδα, η Βόρεια Πελοπόννησος και η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, ενώ η Θεσσαλία είχε διατηρήσει σταθερό ποσοστό (Economou 1979, Κώττης 1980, σ. 23). Ήδη από τη δεκαετία εκείνη, επομένως, η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη στη βιομηχανία είχε πάψει να αντιστοιχεί απόλυτα στο σχήμα κέντρο-περιφέρεια, αρχίζοντας να διευρύνεται προς την κατεύθυνση μιας πόλωσης ανάμεσα σε μια δυναμική κεντρική περιοχή και σε μια περιμετρική ζώνη λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών (Ανδρικοπούλου, Καυκαλάς 1985, σ. 149). Η τάση αυτή, ασθενής ακόμα κατά τη δεκαετία του '60, φαίνεται ότι είναι συμβατή με την αναδιάρθρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου κατά την περίοδο της κρίσης και ενισχύεται. Έτσι, σαφώς πιο έντονα κατά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια, το επίκεντρο της μεταπολεμικής (και μεσοπολεμικής) εκβιομηχάνισης, η Αθήνα/Αττική, χάνει βάρος, ενώ οι αμέσως επόμενες περιφέρειες βελτιώνουν τη θέση τους. Πρόκειται για ένα πολύ διαφορετικό πρότυπο από αυτό που χαρακτήρισε την πρώτη ελληνική εκβιομηχάνιση καπιταλιστικού τύπου (κυρίως στη διάρκεια του μεσοπολέμου αλλά σε σημαντικό βαθμό και κατά τα πρώτα 15-20 μεταπολεμικά χρόνια), όταν η υψηλή συγκέντρωση στην Αθήνα είχε συνοδευτεί από τη συρρίκνωση εκείνων ακριβώς των περιφερειακών κέντρων που διέθεταν μια ισχυρή προκαπιταλιστική βιομηχανική ή βιοτεχνική βάση.²³

Η με αυτή την έννοια αλλαγή του χωροταξικού προτύπου του βιομηχανικού καταμερισμού εργασίας στη σύγχρονη περίοδο, πιθανότατα συνδέεται με τον διαφορετικό χαρακτήρα των εξελίξεων στο βιομηχανικό σύστημα. Η πρώτη εκβιομηχάνιση ήταν τμήμα μιας πολύ ευρύτερης δέσμης κοινωνικών αλλαγών με τρία τουλάχιστον βασικά στοιχεία: τη διεύθυνση καπιταλιστικών σχέσεων, την ουσιαστική αύξηση της συμμετοχής της βιομηχανίας (σε βάρος του πρωτογενούς τομέα) στο εθνικό προϊόν και —λιγότερο— την απασχόληση, και, τέλος, την απότομη επιτάχυνση της διαδικασίας αστικοποίησης.

22. Το συμπέρασμα συμπίπτει με την άποψη των Hadjimichalis, Vaiou για το δυναμισμό των αποκαλούμενων *ενδιάμεσων περιοχών* στο πλαίσιο της αναδιάρθρωσης του ελληνικού κεφαλαίου κατά τα τελευταία χρόνια. Για μια ερμηνεία της εξέλιξης αυτής, που συνδυάζει ενδογενείς και εξωγενείς παράγοντες, βλ. Hadjimichalis, Vaiou 1988, σ. 99.

23. Βλ. Economou 1978. Ας σημειωθεί ότι η αδυναμία των επαρχιακών πόλεων να παρακολουθήσουν την ελληνική εκβιομηχάνιση εμφανίζεται ήδη από τα πρώτα βήματα της τελευταίας, κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα (Αγριαντώνη 1989, σ. 25, 35-37), αν και η επιτάχυνση της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης εντοπίζεται στη μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή περίοδο.

Αντίθετα, οι σημερινές αλλαγές του βιομηχανικού συστήματος αν και σημαντικές δεν παύουν να έχουν μικρότερη εμβέλεια. Πρώτον, δεν εντάσσονται σε μια αλλαγή τρόπου παραγωγής αλλά συνδέονται με την ανάδυση, σε διεθνή κλίμακα, ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης που αν και αποτελεί σημαντικό μετασχηματισμό δεν αμφισβητεί τις βασικές κοινωνικές σχέσεις (Μαλούτας, Οικονόμου 1989). Δεύτερον, ο βιομηχανικός τομέας δεν είναι πλέον η κινητήρια δύναμη των αυξήσεων της παραγωγής και της απασχόλησης, ρόλο που έχει αναλάβει μέρος των τριτογενών (και τεταρτογενών) δραστηριοτήτων (Βαϊτσος, Γιαννίτσης 1987, σ. 21-22). Αντίθετα, παρατηρείται αποδυνάμωση του βιομηχανικού συστήματος όσον αφορά τη θέση του στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Ενώ μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60 η γεθυσνη της βιομηχανικής βάσης συνοδεύτηκε από τον βαθμιαίο εκσυγχρονισμό του βιομηχανικού συστήματος, μετά την κρίση υπάρχει μια παλινδρόμηση σε πιο παραδοσιακές δομές.²⁴ Τέλος, η διαδικασία αστικοποίησης έχει επιβραδυνθεί και δεν προκαλεί ριζικές μετακινήσεις του πληθυσμού στο χώρο (Γλυτσός 1988, σ. 57, 61, 79).

Η δεύτερη παρατήρηση, συνδεδεμένη με την πρώτη, είναι ότι στο εσωτερικό της ηπειρωτικής Ελλάδας, στην οποία, όπως διαπιστώθηκε παραπάνω, εντοπίζονται οι θετικές εξελίξεις, διαμορφώνεται μια εσωτερική περαιτέρω διαφοροποίηση με τη μορφή ενός άξονα ανάπτυξης Αθήνας-Θεσσαλονίκης, ο οποίος συμπληρώνεται με έναν κάθετο προς αυτόν άξονα που περιλαμβάνει τη Βόρεια Ελλάδα. Συνολικά, η χωρική δομή του καταμερισμού της βιομηχανικής δραστηριότητας περιλαμβάνει τέσσερις γεωγραφικές ενότητες, κατά φθίνουσα σειρά σημασίας: αθηναϊκός πόλος (και δευτερευόντως πόλος της Θεσσαλονίκης), αναπτυξιακοί άξονες σε σχήμα «T» Αθήνας-Θεσσαλονίκης και Βόρειας Ελλάδας,²⁵ υπόλοιπη ηπειρωτική χώρα, νησιωτικές περιοχές.

Είναι σκόπιμο, πάντως —και αυτή είναι η τρίτη παρατήρηση— να σημειωθεί ότι οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν οδηγούν σε μια με διεθνή κριτήρια πραγματική βιομηχανική εξειδίκευση, ακόμα και των πιο ανεπτυγμένων περιφερειών. Η σύγκριση με τα κοινοτικά δεδομένα είναι απ' αυτή την άποψη διαφωτιστική. Το 1977, βάσει της εξειδίκευσης στη βιομηχανία (δείκτης: ποσοστό της βιομηχανικής στη συνολική απασχόληση) οι ευρωπαϊκές περιφέρειες ιεραρχούνται στις εξής πέντε βαθμίδες εξειδίκευσης: α) περισσότερο από 48%, β) από 43-48%, γ) από 38-43%, δ) από 33-38%, ε) λιγότερο από

24. Βλ. Βαϊτσος, Γιαννίτσης 1987, 35, καθώς και όσα αναφέρονται παρακάτω (κεφ. 3) στην ανάλυση των περιφερειακών εξειδικεύσεων κατά ομάδες κλάδων.

25. Για μια ανάλυση της διαδικασίας οικονομικής και χωρικής αναδιάρθρωσης στη Βόρεια Ελλάδα βλ. Hadjimichalis, Vaiou 1988.

33% (CEE 1981, 78, Χάρτης 5.5). Ο αντίστοιχος δείκτης για τις ελληνικές περιφέρειες κινείται σε ένα φάσμα από 7,6-31,5% το 1973 και από 7,6-23,3% το 1984. Όλες οι ελληνικές περιφέρειες συνελπώς, με κοινοτικά κριτήρια βρίσκονται στη χαμηλότερη (ε) βαθμίδα εξειδίκευσης και αυτό ισχύει ακόμα και για το αθηναϊκό «κέντρο ανάπτυξης».

3. ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΚΛΑΔΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΕΙΣ

Στο κεφάλαιο αυτό θα διερευνηθεί ο χωρικός καταμερισμός της εργασίας σε επίπεδο όχι συνολικού βιομηχανικού τομέα αλλά υποσυνόλων του τελευταίου. Ο στόχος είναι διπλός. Αφενός, η εξακρίβωση του βαθμού ύπαρξης συστηματικών χωρικών συσχετίσεων μεταξύ βιομηχανικών κλάδων – με άλλα λόγια, της λειτουργίας κοινών κλαδικών μοντέλων χωροθέτησης. Αφετέρου, η λεπτομερέστερη ανάλυση της βιομηχανικής βάσης των περιφερειών, κάτι που ενδεχομένως θα ρίξει περισσότερο φως στο χαρακτήρα και τους αιτιακούς παράγοντες των διαπεριφερειακών διαφοροποιήσεων που επισημάνθηκαν παραπάνω.²⁶

3.1. Προσδιορισμός συμπλεγμάτων χωρικά συσχετισμένων βιομηχανικών κλάδων

Πρώτο βήμα της διερεύνησης είναι ο προσδιορισμός συμπλεγμάτων βιομηχανικών κλάδων με παρόμοια χωροθετική συμπεριφορά. Το αρχικό πραγματολογικό υλικό ήταν τα ποσοστά, στο σύνολο της απασχόλησης κάθε γεωγραφικής ενότητας, των 20 διψήφιων κλάδων στους οποίους διαιρείται η βιομηχανία στις ταξινομήσεις της ΕΣΥΕ (κλάδοι 20 ως 39). Η ανάλυση σε επίπεδο περιφερειών ήταν αδρομερής για την εξακρίβωση της ύπαρξης συστηματικών χωρικών συσχετίσεων μεταξύ κλάδων. Το μέγεθος και η χωρική ανομοιογένεια των περιφερειών είναι τέτοια που η συνύπαρξη στο εσωτερικό τους κάποιων κλάδων δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη κάποιο κοινό σύστημα χωροθετικών εξαρτήσεων. Προτιμήθηκε έτσι, σε πρώτη φάση, η χρήση της χωροταξικής κατανομής των κλάδων σε επίπεδο νομού, που αποτελεί μια μι-

26. Όπως παρατηρεί η Παναγιωτάτου, σε μια κριτική της πολιτικής των ΚΕΠΑ (Κέντρα Εντατικής Ανάπτυξης, γνωστά και ως «αντίπαλες πόλεις») η βιομηχανία δεν είναι ένα «χοντρικό ακατέργαστο εργαλείο». Μια βιομηχανική χωροταξική πολιτική όπως και μια ρεαλιστική εκτίμηση των αναμενόμενων πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων προϋποθέτει ανάλυση των εξειδικεύσεων σε κλαδικό κλπ. επίπεδο (Παναγιωτάτου 1983, σ. 122).

κρότερη και ομοιογενέστερη γεωγραφική ενότητα, για την εκτίμηση της γεωγραφικής συμπεριφοράς κάθε κλάδου και για το σχηματισμό, στη βάση αυτή, συμπλεγμάτων κλάδων. Στη συνέχεια, τα βιομηχανικά συμπλέγματα χρησιμοποιήθηκαν για την εκτίμηση των εξειδικεύσεων των περιφερειών.

Κατασκευάστηκε αρχικά μια μήτρα 20×51 , που οι γραμμές της αποτελούνται από τους 51 νομούς και οι στήλες της από το ποσοστό της απασχόλησης κάθε βιομηχανικού κλάδου στη συνολική απασχόληση του νομού.²⁷ Για την επισήμανση κοινών χωροθετικών μοντέλων μεταξύ κλάδων χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια η μέθοδος της παραγοντικής ανάλυσης.²⁸ Η συσχέτιση κάθε κλάδου με κάθε παράγοντα παρουσιάζεται στον Πίνακα 1 του Παραρτήματος. Η συσχέτιση μεταξύ των 7 παραγόντων παρουσιάζεται στον παρακάτω Πίνακα 3.1.1:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1.1

Συντελεστής συσχέτισης μεταξύ των παραγόντων

	f1	f2	f3	f4	f5	f6	f7
f1	1						
f2	0,25	1					
f3	0,21	0,10	1				
f4	0,23	0,22	0,13	1			
f5	0,12	0,14	0,12	0,13	1		
f6	0,01	0,10	-0,08	0,03	-0,04	1	
f7	0,04	0,32	0,07	0,09	0,07	0,09	1

Στη συνέχεια προσδιορίστηκαν συμπλέγματα κλάδων με παρόμοιο χωροθετικό πρότυπο, με τον εξής τρόπο: Κάθε παράγοντας χρησιμοποιήθηκε ως πυρήνας ενός συμπλέγματος. Κάθε κλάδος εντάχθηκε στο σύμπλεγμα με τον γενετικό παράγοντα του οποίου παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συσχέτιση, υπό την προϋπόθεση ότι ο συντελεστής είναι ίσος τουλάχιστον με 0,50 — κάτι που σημαίνει ότι τουλάχιστον 25% της γεωγραφικής διαφοροποίησης του κλάδου εξηγείται από τον παράγοντα αυτόν.²⁹ Δεδομένου ότι οι παράγοντες

27. Η αρχική μήτρα δεν παρατίθεται στο κείμενο αυτό, για λόγους οικονομίας χώρου. Τα στοιχεία είναι εύκολα προστά στο ΕΣΥΕ 1988 όσον αφορά τη βιομηχανική απασχόληση και τα ΕΣΥΕ 1973, 1985, όσον αφορά τον ενεργό πληθυσμό.

28. Η όλη επεξεργασία έγινε σε υπολογιστή Macintosh II με τη χρήση του προγράμματος Statview II. Η συγκεκριμένη μορφή παραγοντικής ανάλυσης που χρησιμοποιήθηκε ήταν η ανάλυση σε κύριες συνιστώσες (*principal components analysis*) με ορθογωνικό μετασχηματισμό Orthotran / Varimax. Από την εφαρμογή της μεθόδου προέκυψαν 7 παράγοντες (κύριες συνιστώσες). Η χρήση πλάγιου μετασχηματισμού έδωσε τους ίδιους πρακτικά παράγοντες (με κριτήριο τις κύριες συσχετίσεις κλάδων και παραγόντων).

29. Ο συντελεστής προσδιορισμού r^2 , δηλαδή το τετράγωνο του συντελεστή συσχέτισης

f5 και f6 συσχετίζονται μόνο με έναν κλάδο ο καθένας, αντίστοιχα τους κλάδους 20 και 22, δεν χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή βιομηχανικών συμπλεγμάτων. Ο κλάδος 21 εξάλλου δεν συσχετίζεται επαρκώς με κανέναν παράγοντα, πλην του f6 με τον οποίο παρουσιάζει αρκετά υψηλή αλλά αρνητική συσχέτιση. Για τις περαιτέρω επεξεργασίες κατασκευάστηκε ένα πρόθετο ad hoc σύμπλεγμα που δεν προέκυψε από τη στατιστική ανάλυση αλλά περιλαμβάνει τους τρεις κλάδους 20, 21 και 22, που δεν εντάχθηκαν στα συμπλέγματα που προέκυψαν από τους παράγοντες. Οι κλάδοι αυτοί δεν παρουσιάζουν μεταξύ τους υψηλή χωρική συσχέτιση αλλά αφορούν όλοι την επεξεργασία αγροτικών πρώτων υλών και από δομική άποψη χαρακτηρίζονται από ενιαίο χωροθετικό μοντέλο τύπου «εξάρτησης από την πρώτη ύλη» (Bale 1976, σ. 84-87). Οι διαφορές των συγκεκριμένων διανομαρχιακών κατανομών τους οφείλονται στις διαφορετικές γεωγραφίες των αντίστοιχων πρώτων υλών. Τέλος, σε αυτόνομα οιονεί συμπλέγματα εντάχθηκαν οι κλάδοι 29 και 31, που δεν παρουσιάζουν επαρκή συσχέτιση με κάποιο παράγοντα.

Βάσει των παραπάνω, τα συμπλέγματα που τελικά προσδιορίστηκαν είναι οκτώ και περιλαμβάνουν τους παρακάτω κλάδους³⁰:

σύμπλεγμα 1: 23 (υφαντικές βιομηχανίες)

30 (βιομηχανίες προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες)

34 (βασικές μεταλλουργικές βιομηχανίες)

35 (κατασκευή τελικών προϊόντων από μέταλλο εκτός μηχανών και μεταφορικού υλικού)

37 (κατασκευή ηλεκτρικών μηχανών, συσκευών κλπ. ειδών)

38 (κατασκευή μεταφορικών μέσων)

σύμπλεγμα 2: 26 (βιομηχανίες επίπλων και ειδών επιπλώσεως)

28 (εκτυπώσεις, εκδόσεις και συναφείς δραστηριότητες)

36 (κατασκευή μηχανών και συσκευών εκτός των ηλεκτρικών και των μέσων μεταφοράς)

(24 - βλέπε ομάδα 5)

σύμπλεγμα 3: 25 (βιομηχανία ξύλου και φελλού εκτός της επιπλοποιίας)

33 (βιομηχανίες προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά εκτός των παραγώγων άνθρακα και πετρελαίου)

(35 - βλέπε ομάδα 1)

γ. μετρά ακριβώς το ποσοστό της διακύμανσης μιας μεταβλητής που ερμηνεύεται από την άλλη μεταβλητή με την οποία συσχετίζεται.

30. Μερικοί κλάδοι, παράλληλα με την πρωτεύουσα ένταξή τους σε μια ομάδα, παρουσιάζουν υψηλή συσχέτιση και με κάποια άλλη. Στη δευτερεύουσα ένταξή τους εμφανίζονται σε παρένθεση και με πλάγια γράμματα.

- σύμπλεγμα 4:** 32 (βιομηχανίες παραγωγών πετρελαίου και άνθρακα)
39 (λοιπές βιομηχανίες)
- σύμπλεγμα 5:** 24 (βιομηχανίες ειδών υποδήσεως, ενδυμασίας κλπ.)
27 (βιομηχανία χάρτου)
- σύμπλεγμα 6:** 20 (βιομηχανίες ειδών διατροφής εκτός ποτών)
21 (βιομηχανίες ποτών)
22 (καπνοβιομηχανία)
- σύμπλεγμα 7:** 29 (βιομηχανίες δέρματος και γουναρικών εκτός των ειδών ενδύσεως και υποδήσεως)
- σύμπλεγμα 8:** 31 (χημικές βιομηχανίες)

Ένα ερώτημα που τίθεται είναι αν τα συμπλέγματα αυτά διαθέτουν και άλλου τύπου εσωτερική συνοχή, πέραν αυτής που έγκειται στο κοινό χωροθετικό μοντέλο. Η αναλυτική απάντηση στο ερώτημα θα απαιτούσε μια ιδιαίτερη έρευνα. Μια πρώτη απάντηση ωστόσο μπορεί να δοθεί στη βάση ορισμένων χαρακτηριστικών των κλάδων που περιλαμβάνουν, και συγκεκριμένα: α) του βαθμού διασποράς ή συγκέντρωσης του κλάδου, όπως μετρείται από το συντελεστή διακύμανσης της διανομαρχιακής κατανομής του· α) του αστικού χαρακτήρα του κλάδου, όπως μετρείται από το συντελεστή συγκέντρωσης του κλάδου στις αστικές περιοχές — με διαφοροποίηση μεταξύ μεγάλων και μικρών πόλεων· γ) του είδους των προϊόντων του κλάδου, με αναφορά στον βασικό, ενδιάμεσο ή καταναλωτικό χαρακτήρα τους. Στην ανάλυση των περιφερειακών διαφοροποιήσεων κατά σύμπλεγμα που ακολουθεί παρακάτω γίνεται αναφορά και στα χαρακτηριστικά αυτά. Ταυτόχρονα γίνεται προσπάθεια προσδιορισμού της σημασίας κάθε συμπλέγματος στο εσωτερικό του οικονομικού και του βιομηχανικού συστήματος, με κριτήριο το ποσοστό του στη συνολική απασχόληση (ΣΧ) και τη βιομηχανική απασχόληση (ΒΧ) της χώρας (επισημαίνεται ότι $BX = 18,8\%$ ΣΧ).

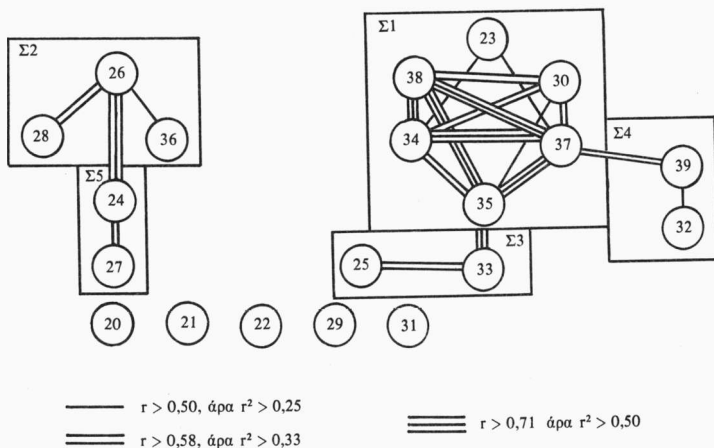
Ένα άλλο χαρακτηριστικό των βιομηχανικών συμπλεγμάτων, οι μεταξύ τους χωρικές σχέσεις, προκύπτει από τον Πίνακα 3.1.1 στον οποίο παρουσιάζονται οι αλληλοσυσχετίσεις μεταξύ των παραγόντων. Παράλληλα, έγινε και μια άλλη προσπάθεια εξακρίβωσης του βαθμού συνοχής των συμπλεγμάτων, στη βάση των συσχετίσεων μεταξύ των νομαρχιακών κατανομών των κλάδων, λαμβανομένων ανά δύο. Χρησιμοποιήθηκε για το σκοπό αυτό μια τεχνική που βασίζεται στους συντελεστές συσχέτισης μεταξύ των γεωγραφικών κατανομών των κλάδων (*linkage analysis*).³¹ Η τεχνική εφαρμόστηκε

31. Η μέθοδος βασίζεται στη σύνδεση κάθε κλάδου με τον κλάδο με τον οποίο παρουσιάζει τον μέγιστο συντελεστή συσχέτισης. Για να ληφθεί υπόψη, ωστόσο, ένας τέτοιος συντελεστής δεν αρκεί να είναι μέγιστος με σχετικούς όρους αλλά και να υπερβαίνει από άποψη απόλυτου μέγεθους ένα κατώτερο όριο, που εδώ αντιστοιχεί στην τιμή $r = 0,50$ που ισοδυναμεί με

στην ίδια αρχική μήτρα 20×51 που χρησιμοποιήθηκε και για την παραγοντική ανάλυση, από την οποία προέκυψε μια νέα μήτρα 20×20 που περιέχει τους συντελεστές συσχέτισης (r) μεταξύ των διαφόρων κλάδων (Πίνακας 2, Παράρτημα). Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 3.1.1.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3.1.1

Χωρικές διασυνδέσεις μεταξύ των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων



Τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης έχουν πολύ υψηλή αντιστοιχία με τα συμπλέγματα που κατασκευάστηκαν μέσω της παραγοντικής ανάλυσης. Τα ειδικότερα συμπεράσματα που προκύπτουν αναφέρονται παρακάτω.

3.2. Περιφερειακές εξειδικεύσεις κατά βιομηχανικό σύμπλεγμα

Στον Πίνακα 3.1.2 παρουσιάζονται τα ποσοστά της απασχόλησης σε κάθε σύμπλεγμα βιομηχανικών κλάδων (Σ1, 2, ... 8) στο σύνολο της απασχόλησης κάθε περιφέρειας. Με πλάγια στοιχεία επισημαίνονται οι περιπτώσεις που το ποσοστό μιας περιφέρειας υπερβαίνει τον μέσο όρο του συμπλέγματος και με

συντελεστή προσδιορισμού $r^2=0,25$. Βλ. Οικονομού 1978, σ. 141-152 και υποσ. 1, σ. 147, όπου υπάρχει και μια εφαρμογή πιο σύνθετη [συνδυασμός με τον αλγόριθμο του ελάχιστου δένδρου (*arbre minimal*)], με στοιχεία για το 1920, 1961, 1971. Επίσης Haggett 1973, σ. 286-287.

μαύρα στοιχεία επισημαίνονται οι περιπτώσεις που το ποσοστό μιας περιφέρειας υπερβαίνει το όριο εξειδίκευσης $MO + 1 s$.³²

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1.2

Ποσοστό της βιομηχανικής απασχόλησης κάθε βιομηχανικού συμπλέγματος στη συνολική απασχόληση κάθε περιφέρειας

	Σύνολο	Σ1	Σ2	Σ3	Σ4	Σ5	Σ6	Σ7	Σ8
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
Συν. Ελλάδα	18,8	6,7	2,0	2,0	0,5	3,0	3,4	0,5	0,8
1 Αττική	23,3	9,2	3,2	1,8	0,9	3,9	2,7	0,3	1,5
2 Στ. Ελλάδα	23,3	12,6	0,8	5,0	0,2	0,8	3,2	0,0	0,8
3 Δυτ. Ελλάδα	13,4	4,9	0,8	1,7	0,2	2,1	3,5	0,1	0,1
4 Πελοπόννησος	11,4	3,2	0,6	1,5	0,6	0,8	4,5	0,0	0,1
5 Ιόνια νησιά	7,6	2,1	0,6	1,6	0,2	0,3	2,9	0,0	0,0
6 Ήπειρος	10,3	3,2	0,9	2,4	0,2	0,9	2,7	0,0	0,1
7 Θεσσαλία	15,2	5,8	1,9	2,2	0,2	2,1	2,9	0,0	0,2
8 Δυτ. Μακεδ.	19,1	1,8	1,0	1,4	0,2	0,9	1,5	11,0	1,3
9 Κεντρ. Μακεδ.	23,3	7,4	2,6	2,1	0,4	5,1	5,1	0,2	0,6
10 Αν. Μακ. & Θράκη	15,1	2,9	1,1	1,8	0,3	4,3	4,1	0,0	0,5
11 Βόρειο Αιγαίο	11,2	2,7	0,8	2,0	0,1	0,6	3,9	0,7	0,1
12 Νότιο Αιγαίο	11,4	4,0	0,8	2,5	0,3	1,2	2,6	0,0	0,1
13 Κρήτη	9,3	2,4	1,2	1,4	0,1	0,8	3,2	0,1	0,1
α MO	14,91	4,78	1,24	2,10	0,30	1,83	3,28	0,97	0,41
β s	5,38	3,09	0,77	0,90	0,21	1,52	0,90	2,90	0,48
γ ΣΔ	0,36	0,65	0,63	0,43	0,69	0,83	0,27	3,00	1,17
δ MO + 1s	20,29	7,87	2,01	3,00	0,51	3,35	4,18	3,87	0,89

Μια πρώτη ματιά στον Πίνακα δείχνει ότι οι επιμέρους βιομηχανικές εξειδικεύσεις ακολουθούν σε γενικές γραμμές την εξειδίκευση στο σύνολο της βιομηχανικής δραστηριότητας. Ωστόσο, μια πιο αναλυτική θεώρηση οδηγεί σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Σύμπλεγμα 1: Το σύμπλεγμα 1, το σημαντικότερο από όλα με όρους απασχόλησης (ΣΧ: 6,68%, ΒΧ: 3,56%), περιλαμβάνει κλάδους που παράγουν συνήθως βασικά, ενδιάμεσα ή διαρκή καταναλωτικά αγαθά και είναι σχετικά υψηλής τεχνολογίας (ακόμα και η υφαντουργία (κλάδος 23), δεν είναι πάντα δραστηριότητα εντάσεως εργασίας αλλά περιέχει και σχετικά εξε-

32. Βλ. όσα έχουν αναφερθεί παραπάνω, κεφ. 2, για τη μέθοδο του Nelson.

λιγμένες τεχνολογικά συνιστώσες³³. Χαρακτηρίζεται από ισχυρές διακλαδικές σχέσεις, εσωτερικές (Διάγραμμα 3.1.1) και εξωτερικές (σχέση με ομάδες 2, 3 και 4, Πίνακας 3.1.2), επέχοντας θέση πυρήνα του βιομηχανικού συστήματος. Η συνοχή του αντανακλάται και στη διαχρονική σταθερότητα της κλαδικής του σύνθεσης: σημαντικό ποσοστό των κλάδων που σήμερα ανήκουν στο σύμπλεγμα 1 συγκροτούσαν αντίστοιχες χωρικά συσχετισμένες ομάδες κλάδων το 1920 (34, 35, 37, 38), το 1960 (30, 35, 37, 38) και το 1970 (23, 30, 34, 35, 37, 38)· ειδικότερα μεταξύ 1970 και 1984 δεν υπάρχει καμιά διαφορά.³⁴ Η χωροθετική λογική του προκύπτει από ένα συνδυασμό *οικονομικών συγκέντρωσης: οικονομίες κλίμακας, οικονομίες αστικοποίησης και αντοικονομίες εύρους (scope diseconomies)*.³⁵ Το φαινόμενο χαρακτηρίζει πολ-

33. Για τους μετασχηματισμούς του κλάδου σε διεθνή κλίμακα βλ. Rigole 1977. Γενικά, η υφαντουργία αποτελεί κλάδο που είναι παρών σε όλες τις φάσεις της βιομηχανικής ιστορίας —πρώτη βιομηχανική επανάσταση, φορντισμός, περιφερειακή εκβιομηχάνιση με υποκατάσταση εισαγωγών, σύγχρονη ευέλικτη συσσώρευση— και σήμερα ο κλάδος αποτελείται συχνά από παράλληλες συνιστώσες διαφορετικής γενεαλογίας. Η κατάσταση αυτή δείχνει μεταξύ άλλων και την αναλυτική ανεπάρκεια, μερικές φορές, των παραδοσιακών κλάδων. Όλο και περισσότερο ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται σε ενδοκλαδικό και όχι διακλαδικό επίπεδο — και το ίδιο ισχύει και για τις διεθνείς εξειδικεύσεις.

34. Βλ. Economou 1978 (σ. 168, 158 και 319) όπου εφαρμόστηκε η ίδια σε γενικές γραμμές μέθοδος με αυτή που περιγράφηκε παραπάνω. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα στοιχεία της βιομηχανικής απασχόλησης είχαν ληφθεί από τις Απογραφές Πληθυσμού και όχι Καταστημάτων, και επομένως δεν είναι πλήρως συγκρίσιμα (στην πρώτη περίπτωση απογράφεται η απασχόληση στη θέση κατοικίας ενώ στη δεύτερη η απασχόληση στη θέση εργασίας). Ωστόσο, σε επίπεδο νομού οι διαφορές δεν είναι τόσο σημαντικές (όσον αφορά όχι τα απόλυτα μεγέθη αλλά τη δομή των διανομαρχιακών κατανομών των κλάδων) ώστε να αναιρούν τη δυνατότητα γενικών συγκρίσεων.

35. Για τις οικονομίες και αντοικονομίες εύρους, τις οικονομίες κλίμακας και τις χωρικές επιπτώσεις τους βλ. εκτεταμένη ανάλυση στο Scott 1988, κεφ. 3. Μια πολύ συνοπτική παρουσίαση είναι η εξής. Οι οικονομίες κλίμακας παρουσιάζονται όταν η αύξηση του όγκου της παραγωγής μιας επιχείρησης οδηγεί σε μείωση του μοναδιαίου κόστους. Οι αντοικονομίες εύρους (*diseconomies of scope*) είναι λιγότερο γνωστή έννοια και αναφέρεται στο φαινόμενο κατά το οποίο η μείωση του φάσματος των διαφορετικών έργων (κάτι που είναι ανεξάρτητο από τον όγκο του προϊόντος) που επιτελούνται στο εσωτερικό μιας επιχείρησης οδηγεί επίσης σε μείωση του μοναδιαίου κόστους. Οι οικονομίες κλίμακας οδηγούν ταυτόχρονα σε κάθετη λειτουργική ολοκλήρωση και σε συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας σε λιγότερα σημεία. Αυτά τα σημεία, ωστόσο, μπορούν να χωροθετηθούν και σε περιφερειακές θέσεις, δεδομένου ότι οι διασυνδέσεις των αντίστοιχων μονάδων με το συνολικό βιομηχανικό σύστημα είναι συχνά ασθενείς. Η δυνατότητα αποκέντρωσης πάντως δεν συνεπάγεται και τελείως απομονωμένες χωροθετήσεις, δεδομένου ότι συνήθως υπάρχουν απαιτήσεις τουλάχιστον μιας μεταφορικής υποδομής. Οι αντοικονομίες εύρους έχουν ως συνέπεια την οριζόντια λειτουργική διάσπαση της οικονομικής δραστηριότητας (ή, με μια άλλη ορολογία, την επέκταση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας). Η εξέλιξη αυτή αυξάνει τον αριθμό των επιχειρηματικών διασυνδέσεων ενώ το γεγονός ότι συχνά οι τελευταίες έχουν χωρικά εξαρτημένο κόστος έχει και πάλι ως συνέπεια τη γεωγραφική πόλωση. Δημιουργούνται έτσι τοπικά δια-βιομηχανικά συμπλέγματα που για μια σειρά λόγων ευδοκούν στο πλαίσιο μεγάλων αστικοποιημένων ζωνών.

λούς κλάδους τυπικούς τόσο του φορντιστικού μοντέλου ανάπτυξης όσο και των νέων ευέλικτων μοντέλων (αν και στην Ελλάδα οι επιχειρήσεις στους κλάδους αυτούς είναι συχνά πιο κοντά στο ταιηλορικό παρά στο φορντιστικό ή μετα-φορντιστικό τεχνολογικό παράδειγμα).

Στο σύμπλεγμα 1 εξειδικεύονται μόνο η Αττική και η Στερεά Ελλάδα. Είναι φανερό ότι ο πυρήνας του βιομηχανικού συστήματος³⁶ εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από ισχυρές τάσεις γεωγραφικής πόλωσης στο παραδοσιακό κέντρο της πρώτης εκβιομηχάνισης.³⁷ Η παρατήρηση αυτή δεν αναιρεί το γεγονός ότι και στο σύμπλεγμα αυτό υπήρξαν φαινόμενα αποκέντρωσης, όπως αποδεικνύει η ειδικευση σ' αυτόν της Στερεάς Ελλάδας. Πρόκειται για μια αποκέντρωση σχετικά μικρής γεωγραφικής εμβέλειας που δεν φτάνει στο σημείο να δημιουργήσει εξειδικεύσεις στις απομακρυσμένες από την Αθήνα περιφέρειες των δύο αναπτυξιακών αξόνων που έχουμε επισημάνει στο κεφάλαιο 2. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ίσως ότι η με την ευρεία έννοια ζώνη βιομηχανικής ολοκλήρωσης που έχει επίκεντρο την Αθήνα (και περιλαμβάνει επίσης την υπόλοιπη Αττική, ορισμένες περιοχές της Στερεάς Ελλάδας: Οινόφυτα, Χαλκίδα κλπ. και το «ηπειρωτικό» τμήμα του νομού Κορινθίας) διαθέτει ακόμα ισχυρά πλεονεκτήματα για μια σειρά βιομηχανικών κλάδων, στρατηγικών από πολλές απόψεις, που η χωροθετική τους συμπεριφορά προσδιορίζεται σε σημαντικό βαθμό από την ύπαρξη διαβιομηχανικών σχέσεων και χαρακτηρίζονται από ισχυρές αλληλοεξαρτήσεις.

Τίθεται βέβαια εδώ το ερώτημα τι επίδραση μπορεί να έχει η ισχυρή παρουσία του συμπλέγματος στις μελλοντικές εξελίξεις στην περιοχή. Υπάρχουν δύο στοιχεία που είναι σημαντικά, από την άποψη αυτή. Αφενός, αν και σε α-χωρικό επίπεδο οι κλάδοι που το συγκροτούν συνιστούν σαφώς πόλο ανάπτυξης,³⁸ ο τοπικός πολλαπλασιαστής απασχόλησης δεν είναι πάντα υψηλός (Εconoμου 1978, σ. 321) — συχνά τα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα διαχέονται σε έναν αρκετά ευρύτερο ή/και μη συνεχόμενο γεωγραφικό χώρο. Αφετέρου, ορισμένοι από τους κλάδους και υπο-κλάδους του συμπλέγματος, τυπικοί της φορντιστικής εκβιομηχάνισης ή της περιφερειακής

36. Βλ. Σκούτζος 1980 καθώς και την ανάλυση του Τ. Φωτόπουλου (1985, σ. 179-181) για τους «κλάδους-κλειδιά» του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος. Βάσει της αλληλεξάρτησης μεταξύ των διάφορων κλάδων της ελληνικής οικονομίας, «κλάδοι-κλειδιά» είναι οι 23, 27, 31, 32, 34, 35 στους οποίους, βάσει των «προς τα πίσω» διακλαδικών σχέσεων, προστίθενται και οι 36, 37, 38.

37. Για την παραδοσιακή εξειδίκευση της Αθήνας στους κλάδους αυτούς βλ. και Coutsoumaris 1963, σ. 126-127.

38. Για τις έννοιες του *πόλου ανάπτυξης*, *α-χωρικού συμπλέγματος* *διαβιομηχανικών συνδέσεων* προς τα εμπρός και προς τα πίσω, και του *κέντρου ανάπτυξης*, *χωρικά συγκεντρωμένου πόλου ανάπτυξης*, βλ. Carter 1981 και για μια νεότερη ερμηνεία Scott 1988.

εκβιομηχάνισης με υποκατάσταση εισαγωγών, έχουν εισέλθει σε κρίση ακριβώς λόγω της εξάντλησης της δυναμικής των αντίστοιχων καθεστώτων συσσώρευσης — και αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για την Ελλάδα που αντιμετώπιζε ιδιαίτερες δυσκολίες προσαρμογής στον νέο παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας που παράγει η ανάδυση νέων ευέλικτων προτύπων συσσώρευσης.³⁹ Παρ' όλα αυτά, η εσωτερική συνοχή του συμπλέγματος δύσκολα θα επιτρέψει τη συρρίκνωσή του κάτω από ένα όριο (τουλάχιστον χωρίς μια συνολικότερη κατάρρευση του βιομηχανικού συστήματος — που όμως, όπως δείχθηκε στην αρχή του κειμένου, φαίνεται να σταθεροποιείται ή/και να παρουσιάζει ασθενείς τάσεις επέκτασης). Στο πλαίσιο αυτό, αν η με σχετικούς όρους συνέχιση της μείωσης του βάρους της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας στη χωροταξική κατανομή της βιομηχανίας φαίνεται αναπόφευκτη μεσοπρόθεσμα, η παρουσία του συμπλέγματος 1 είναι πιθανό ότι θα επηρεάσει τις μελλοντικές εξελίξεις προς την κατεύθυνση μιας ανακοπής ή επιβράδυνσης, σε απόλυτα μεγέθη, της αποβιομηχάνισης.⁴⁰ Γενικά, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί σήμερα, όπως ίσως φάνηκε εύλογο βάσει των εξελίξεων μέχρι τις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας (Λεοντίδου 1986, σ. 93), ότι τα δύο βασικά κέντρα ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο, η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη, έχουν εισέλθει σε μια φάση παρακμής.

Στο σημείο αυτό μπορεί να γίνει και μια άλλη παρατήρηση. Η συγκρότηση μιας ευρείας διανομαρχιακής ζώνης στο εσωτερικό της οποίας λαμβάνει χώρα ένα σημαντικό μέρος της διαδικασίας αποαστικοποίησης/αποπροαστικοποίησης της αθηναϊκής βιομηχανίας, σημαίνει ότι η οριοθέτηση της περιφέρειας Αττικής στα όρια του ομώνυμου νομού παρουσιάζει προβλήματα, τουλάχιστον από την άποψη της γεωγραφίας της βιομηχανίας. Η ζώνη αυτή δεν αποτελεί έναν νέο χωρικό υποδοχέα της βιομηχανικής δραστηριότητας αλλά είναι προϊόν της συνεχούς διεύρυνσης της χωρικής βάσης του παλαιού αθηναϊκού πόλου ανάπτυξης⁴¹ — διαδικασίας που εμφάνισε ιστορικά διάφορα στάδια: αποκέντρωση από τις παλαιές βιομηχανικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά σε μια πρώτη περιαστική ζώνη, αρχικά· αποκέντρωση στο σύνολο της Αττικής, στη συνέχεια· διάρρηξη των ορίων του νομού, σήμερα.

39. Βλ. σχετικά με την κρίση βασικών κλάδων της ομάδας: CEE 1981, σ. 79-81 (κλάδοι 23, 34, 38) και για μια γενικότερη προβληματική Lipietz 1987. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κλάδοι της ομάδας ενισχύθηκαν σημαντικά στη δεκαετία του '60 και, αντίθετα, υποχώρησαν κατά την επόμενη δεκαετία, Βαϊτσός, Γιαννίτσης 1987, σ. 35-36, Φωτόπουλος 1985, σ. 140-148. Βλ. επίσης την ανάλυση της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου στη βόρεια Ελλάδα των Hadjimichalis, Vaïou (1988, κεφ. 1).

40. Ας ληφθεί υπόψη ότι ηγετικοί κλάδοι της ομάδας (μεταλλουργία 34, μεταφορικά μέσα 38, μηχανές και ηλεκτρικά είδη 37), αναστρέφουν μετά το 1980 τις πτωτικές τάσεις της περασμένης δεκαετίας (Βαϊτσός, Γιαννίτσης 1987, σ. 38).

41. Για τις διαφορές μεταξύ πόλου και κέντρου ανάπτυξης βλ. Scott 1988, σ. 87-89.

Η γεωγραφική ανάλυση του σημερινού σταδίου της διαδικασίας με αναφορά στις προγραμματικές περιφέρειες όπως έχουν οριοθετηθεί από το Π.Δ. 51/87 ενδέχεται έτσι να δώσει λανθασμένη εικόνα της (υπαρκτής) διαδικασίας αποκέντρωσης ως διαπεριφερειακού φαινομένου. Ακριβής μελέτη της τελευταίας θα προϋπέθετε την αναφορά σε ευρύτερη περιφέρεια που θα κάλυπτε το σύνολο της ζώνης στην οποία ολοκληρώνεται σήμερα χωρικά το βιομηχανικό σύμπλεγμα που έχει επίκεντρο την Αθήνα.⁴² Για να κατανοηθεί εξάλλου με ακρίβεια η εμβέλεια της αποκέντρωσης, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η απασχόληση δεν αποτελεί τη μόνη παράμετρο της γεωγραφίας της βιομηχανίας. Συχνά, επιχειρήσεις που εγκαθίστανται στην επαρχία όσον αφορά τις εργασιασιακές τους μονάδες, έχουν έδρα στην Αθήνα (και τη Θεσσαλονίκη). Όπως παρατηρούν οι Καλογήρου, Καραγιάννη, Λαμπριανίδης (1989, σ. 59), «διατηρείται μια πόλωση σε ανώτερο επίπεδο», σε αυτό των επιτελικών δραστηριοτήτων.⁴³ Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν αν ληφθεί υπόψη η χωροταξική κατανομή των μεγαλύτερων βιομηχανικών μονάδων.

Σύμπλεγμα 2: Το σύμπλεγμα περιλαμβάνει βιομηχανίες που παράγουν καταναλωτικά αγαθά και έχουν έντονο προσανατολισμό τελικής αγοράς, χαρακτηριστικό σαφές από το 1960, χρονολογία κατά την οποία οι κλάδοι του συμπλέγματος παρουσιάζουν ήδη ισχυρές χωροταξικές διασυνδέσεις οφειλόμενες ακριβώς στην κοινή παθητική εξάρτηση από τη γεωγραφία της ζήτησης (Economou 1978, σ. 325). Το χαρακτηριστικό αυτό οδηγεί σε ένα χωροθετικό μοντέλο αστικό αλλά με αρκετή διασπορά στο οικιστικό δίκτυο. Οι χωρικές του συσχετίσεις με άλλα συμπλέγματα δεν είναι ιδιαίτερα έντονες, παρά μόνο στο μέτρο που απορρέουν όχι από άμεσες διασυνδέσεις αλλά δευτερογενώς, από την κοινή εξάρτηση από το αστικό περιβάλλον. Είναι χαρακτηριστικό αυτής της περίπτωσης το γεγονός ότι ο κλάδος 24 είναι ουσιαστικά κοινός στο σύμπλεγμα 2 και το σύμπλεγμα 4 (Διάγραμμα 3.1.1) ενώ οι γενικότερες διασυνδέσεις μεταξύ των δύο συμπλεγμάτων είναι ασθενείς (Πίνακας 3.1.2). Το ποσοτικό βάρος του στην απασχόληση τοποθετείται, τέλος, στο μέσο του φάσματος (ΣΧ: 2,02%, ΒΧ: 10,8%).

Από άποψη περιφερειακών εξειδικεύσεων, η κατάσταση είναι πολύ διαφορετική από την προηγούμενη περίπτωση. Ένα πρώτο χαρακτηριστικό της διαφοροποίησης του μοντέλου χωροθέτησης είναι το γεγονός ότι δεν επαναλαμβάνεται η διάχυση προς τη Στερεά Ελλάδα του αθηναϊκού βιομηχανικού

42. Εδώ τίθεται προφανώς και θέμα καταλληλότητας της Αττικής ως προγραμματικής περιφέρειας για άσκηση βιομηχανικής πολιτικής.

43. Για την αυξανόμενη ενδοβιομηχανική διαίρεση που παίρνει τη μορφή αποσύνδεσης μεταξύ παραγωγής και διεύθυνσης καθώς και για την τάση χωρικής συγκέντρωσης της τελευταίας βλ. Reynaud (1977, σ. 27).

κέντρου. Ειδίκευση στο σύμπλεγμα εμφανίζουν η Αττική και (κυρίως λόγω της παρουσίας της Θεσσαλονίκης) η Κεντρική Μακεδονία. Παρατηρείται όμως μια αποκέντρωση που δεν βασίζεται στην επέκταση μιας προϋπάρχουσας ζώνης αλλά στην ανάδυση νέων εστιών εξειδίκευσης, με αιτιακούς παράγοντες τις νέες τάσεις της διαδικασίας αστικοποίησης και τη μείωση των διαπεριφερειακών ανισοτήτων στο κατά κεφαλήν εισόδημα. Βέβαια δεν παρουσιάζονται και άλλες εξειδικευμένες περιφέρειες, αλλά υπάρχει φανερή ομογενοποίηση των περιφερειακών ποσοστών στο σύμπλεγμα.

Η γεωγραφική κατανομή του συμπλέγματος 2 φαίνεται σαν να προκύπτει από την αλληλεπίθεση δύο διαφορετικών συνιστωσών: αφενός μιας συστημάς με σαφώς εξισοροπημένη διαπεριφερειακή κατανομή, και αφετέρου μιας συστημάς επικεντρωμένης στις δύο μεγαλύτερες πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Η διχοτόμηση αυτή μπορεί να συνδεθεί με κάποιες τάσεις αναδιάρθρωσης όχι τόσο διακλαδικής όσο ενδοκλαδικής εμβέλειας. Από τη μία πλευρά, η άνοδος της τοπικής ζήτησης επιτρέπει τη δημιουργία νέων μικρών αποκεντρωμένων μονάδων στους υποκλάδους που δεν χαρακτηρίζονται από *εσωτερικές οικονομίες κλίμακας* (και συχνά έχουν και εμπορική διάσταση, με αποτέλεσμα η χωροθετική συμπεριφορά τους να παρουσιάζει χαρακτηριστικά κεντρικής λειτουργίας⁴⁴). Το γεγονός ότι μια σειρά κλάδων του συμπλέγματος συνέχισαν τη μεγέθυνσή τους και κατά την περίοδο της κρίσης (Βαϊτσός, Γιαννίτσης 1987, σ. 37-38, Φωτόπουλος 1985, σ. 161-163) εξηγείται εν μέρει από τα χαρακτηριστικά αυτά και, ταυτόχρονα, έπαιξε προφανή ρόλο στη μείωση των χωροταξικών ανισοτήτων στον βιομηχανικό τομέα. Από την άλλη πλευρά, ορισμένοι υποκλάδοι εκσυγχρονίζονται γρήγορα, στη βάση οικονομικών κλίμακας αφενός, σε συνδυασμό με την οργάνωση υπεργολαβικών δικτύων γύρω από «κεντρικές» μονάδες λόγω της αυξανόμενης σημασίας των *αντιοικονομιών εύρους*, αφετέρου. Ο δυαδισμός αυτός υποδηλώνει και διαφορετικές αναπτυξιακές δυναμικές.

Η πρώτη συνιστώσα (μικρές τοπικές μονάδες και, ενδεχομένως, αποκεντρωμένες καθετοποιημένες μονάδες) δύσκολα μπορεί να αποτελέσει εστία δημιουργίας ευρύτερων πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων. Η έλλειψη ενός πλέγματος δια-βιομηχανικών σχέσεων σημαίνει ότι δεν τίθεται σε λειτουργία μια διαδικασία αυτοτροφοδοτούμενης και διευρυνόμενης συσσώρευσης⁴⁵ και οι προοπτικές τοπικής ανάπτυξης αποτελούν μονοσήμαντη συνάρτηση της επέκτασης της τελικής ζήτησης. Η εισοδηματική ελαστικότητα της ζήτησης

44. Για τις τάσεις χωροθέτησης και τον πολεο-κεντρισμό των μικτών βιομηχανικών / βιοτεχνικών και εμπορικών μονάδων, βλ. Bale 1977.

45. Σχετικό είναι και το συμπέρασμα της Δ. Κατοχιανού ότι οι κλάδοι που χαρακτηρίζονται από τάσεις διασποράς στον ελληνικό χώρο δεν είναι χωρικά δυναμικοί (1984, σ. 164).

στους συγκεκριμένους υπο-κλάδους είναι ωστόσο περιορισμένη και αυτό προσδιορίζει και τα όρια της δυναμικής της συνιστώσας αυτής. Αντίθετα, η «υπεργολαβική» συνιστώσα, χαρακτηριζόμενη από ευρύτερες (ακόμα και διεθνείς) αγορές και από εσωτερικές διαβιομηχανικές σχέσεις στο πλαίσιο μιας διαδικασίας καταμερισμού της εργασίας που βρίσκεται σε εξέλιξη, παρουσιάζει σαφώς μεγαλύτερες αναπτυξιακές δυνατότητες (Holmes 1986). Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι δραστηριότητες αυτού του τύπου είναι χαρακτηριστικές των νέων ελέικτων καθεστώτων συσσώρευσης (Hudson 1988, σ. 5-7). Απ' αυτή την άποψη, οι περιφέρειες που εξειδικεύονται στη συνιστώσα αυτή του συμπλέγματος 2 διαθέτουν σημαντικές δυναμικές αναπτυξιακές προοπτικές — που ενδεχόμενη μη πραγμάτωσή τους δεν θα οφείλεται τόσο σε προβλήματα της τοπικής βιομηχανικής βάσης όσο στη γενικότερη αδυναμία της Ελλάδας να συμμετάσχει ενεργητικά στους μετασχηματισμούς του διεθνούς καταμερισμού εργασίας.⁴⁶

Σύμπλεγμα 3: Το σύμπλεγμα περιλαμβάνει κλάδους που σε μεγάλο ποσοστό παράγουν οικοδομικά υλικά (25, 33), όπως και ο κλάδος 35 που ανήκει μεν στο σύμπλεγμα 1 αλλά έχει σχεδόν εξίσου ισχυρή διασύνδεση και με το σύμπλεγμα 3 (Διάγραμμα 3.1.1). Κατά τα άλλα, οι διασυνδέσεις με τα άλλα συμπλέγματα είναι ασθενείς. Το ποσοτικό βάρος του στο βιομηχανικό σύστημα τοποθετείται, εξάλλου, στις μεσαίες βαθμίδες (ΣΧ: 2,01%, ΣΒ: 10,7%).

Παρουσιάζεται εδώ ένας τρίτος τύπος χωροταξικής κατανομής. Σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες περιπτώσεις, υπάρχει ένας χαρακτηριστικά αγροτικός — ή, μάλλον, μη αστικός — γεωγραφικός προσανατολισμός, ενώ ένδειξη των τάσεων διασποράς είναι ότι έχει τον μικρότερο συντελεστή μεταβλητότητας (άρα την πιο ομοιογενή γεωγραφική κατανομή) από όλα τα συμπλέγματα (με εξαίρεση το 7 που περιλαμβάνει τις αγροτικές βιομηχανίες). Στην ειδικότερη περίπτωση της ευρύτερης αθηναϊκής ζώνης, το σύμπλεγμα έχει κυριολεκτικά μετατοπιστεί από την Αττική (αποτελεί τη μόνη μείζονα βιομηχανική ομάδα στην οποία η Αττική δεν εξειδικεύεται) προς τη Στερεά Ελλάδα, που αποτελεί και τη μόνη εξειδικευμένη στο σύμπλεγμα περιφέρεια. Είναι εξίσου χαρακτηριστικό ότι ενώ δεν υπάρχουν άλλες εξειδικευμένες περιφέρειες, αυτές που παρουσιάζουν συγκεντρώσεις πάνω από τον μέσο όρο δεν είναι, συνήθως, βιομηχανικά ανεπτυγμένες και βρίσκονται σε απομονω-

46. Για τις δυσκολίες αυτές βλέπε, π.χ., Lipietz 1987, κεφ. 3 και 4. Είναι χαρακτηριστική η δυσκολία ενεργητικής προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας στο νέο αναδυόμενο διεθνή καταμερισμό της εργασίας τόσο σε σύγκριση με μια σειρά εκβιομηχανιζόμενες χώρες της περιφέρειας όσο και, ειδικότερα, σε σύγκριση με τις ευρωπαϊκές χώρες του λεγόμενου «περιφερειακού φορτισμού» Ισπανία, Πορτογαλία.

μένες θέσεις (Ήπειρος, Βόρειο Αιγαίο, Νότιο Αιγαίο). Αυτός ο τύπος χωροθέτησης είναι προϊόν δύο χαρακτηριστικών: του προσανατολισμού στις πρώτες ύλες —που είναι ταυτόχρονα βαριές και διεσπαρμένες— και της σύνδεσης με την οικοδομική δραστηριότητα που είναι επίσης κατεξοχήν αποκεντρωμένος κλάδος.⁴⁷

Δεδομένου ότι οι κλάδοι του συμπλέγματος συνέχισαν να επεκτείνονται και κατά τη διάρκεια της κρίσης (Βαϊτσος, Γιαννίτσης 1987, σ. 38-39) συνέτιναν στη μείωση των περιφερειακών βιομηχανικών ανισοτήτων. Είναι προφανές ωστόσο ότι το σύμπλεγμα αυτό δεν έχει γενικότερη αναδιαρθρωτική σημασία για την τοπική βιομηχανική βάση. Με εξαίρεση τις άμεσες επιπτώσεις στην απασχόληση δεν χαρακτηρίζεται από άξιο λόγου βιομηχανικό πολλαπλασιαστική. Στη σχέση συμπλέγματος και οικοδόμησης ο προωθητικός ρόλος ανήκει σαφώς στη δεύτερη (Οικονόμου 1989, σ. 84). Ταυτόχρονα, οι ίδιες οι τάσεις γεωγραφικής διασποράς (που συνδέονται με το γεγονός ότι η οικονομική δραστηριότητα ολοκληρώνεται γεωγραφικά σε νομαρχιακή το πολύ κλίμακα) (Οικονόμου 1989, σ. 70), αποκλείουν τη δυνατότητα σημαντικών διαπεριφερειακών ανισοτήτων, τουλάχιστον διαρθρωτικού χαρακτήρα (δηλαδή οφειλόμενων όχι στις συγκυριακές διακυμάνσεις των κατασκευών).

Η ανάλυση των περιφερειακών εξειδικεύσεων υπό το πρίσμα της μέχρι το σημείο αυτό ανάλυσης δίνει τη δυνατότητα μιας άλλης ανάγνωσης των τάσεων γεωγραφικής αναδιάρθρωσης της συσσωρευσης στον βιομηχανικό τομέα. Αν συνολικά οι διαπεριφερειακές βιομηχανικές ανισότητες μειώνονται, η θετική αυτή εξέλιξη είναι λιγότερο σαφής όταν λαμβάνεται υπόψη το κλαδικό περιεχόμενο της (και εδώ πρέπει να συνυπολογιστούν όσα αναφέρονται παραπάνω για τις δύο συνιστώσες του συμπλέγματος 2 και παρακάτω για το σύμπλεγμα 6). Μια πρώτη διάκριση μπορεί να γίνει μεταξύ ηπειρωτικών περιφερειών που παρουσιάζουν μεγέθυνση και των υπολοίπων (κυρίως αλλά όχι μόνο νησιωτικών) που παρουσιάζουν οπισθοχώρηση. Μια δεύτερη διάκριση, στο εσωτερικό της πρώτης από τις δύο αυτές ομάδες, είναι μεταξύ των καθαρά κεντρικών περιφερειών, αυτών που διατάσσονται κατά μήκος του άξονα ανάπτυξης Αθήνας-Θεσσαλονίκης και των περιμετρικών. Οι περιφέρειες του άξονα ανάπτυξης⁴⁸ συγκεντρώνουν τους κλάδους στρατηγικής σημασίας ενώ οι περιμετρικές τους κλάδους που χαρακτηρίζονται από έλλειψη αναπτυξιακών προοπτικών. Η πόλωση αυτή φαίνεται ότι αναπαράγεται και σε ένα άλλο επίπεδο: οι κεντρικές περιφέρειες συγκεντρώνουν τις πιο

47. Για τις διασυνδέσεις μεταξύ οικοδομικής δραστηριότητας και βιομηχανίας βλ. Οικονόμου 1989, σ. 69-84.

48. Οι ευρύτερες περιοχές Αθήνας και Θεσσαλονίκης και οι περιφέρειες που οι Hadjimi-chalis, Vaiou (1988, σ. 89) ονομάζουν «ενδιάμεσες».

σύγχρονες μονάδες και αυτές που απευθύνονται (και) σε μια υπερτοπική αγορά· οι περιμετρικές βασίζονται αντίθετα σε μικρότερες μονάδες, βιοτεχνικού συχνά χαρακτήρα και που απευθύνονται κυρίως στην τοπική αγορά (Ανδρικοπούλου, Καυκαλάς 1985, σ. 150).

Οι διαφορές αυτές είναι χρήσιμο να ιδωθούν υπό το πρίσμα των σημερινών τάσεων του διεθνούς καταμερισμού εργασίας που τείνει να πάρει τη μορφή μιας τριμερούς ενδοβιομηχανικής (και όχι μόνο) διαίρεσης μεταξύ: 1) δραστηριοτήτων προωθημένης τεχνολογίας, 2) δραστηριοτήτων (συχνά εντάσεως εργασίας) που απαιτούν κάποια σχετικά εξειδικευμένη εργασιακή δύναμη, 3) δραστηριοτήτων συναρμολόγησης και εκτέλεσης που δεν απαιτούν εξειδικευμένο εργασιακό δυναμικό.⁴⁹ Σε σχέση με το σχήμα αυτό, η ελληνική οικονομία ως σύνολο τείνει, όπως έχει προαναφερθεί, να διολισθήσει προς τις δραστηριότητες του τρίτου τύπου παρά να εμφανίσει συμπτώματα αποβιομηχάνισης. Αλλά η διαίρεση αναπαράγεται και στο εσωτερικό του ελληνικού χώρου, με μια τάση των μη δυναμικών δραστηριοτήτων να κατευθύνονται σε μεγαλύτερο ποσοστό στις περιμετρικές ζώνες.⁵⁰

Το σύμπλεγμα 4 (παράγωγα πετρελαίου, λοιπές βιομηχανίες) και το **σύμπλεγμα 5** (βιομηχανία χάρτου, βιομηχανίες ενδυμάτων και υποδήσεως) παρουσιάζουν ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό: την ύπαρξη σαφών τάσεων γεωγραφικής συγκέντρωσης σε συνδυασμό με προσανατολισμό στις μεγαλύτερες πόλεις. Οι συντελεστές μεταβλητότητας των κατανομών τους είναι οι μεγαλύτερες μεταξύ όλων των συμπλεγμάτων (με την εξαίρεση των 7 και 8, που συνιστούν ειδικές περιπτώσεις και έχουν μικρό βάρος απασχόλησης). Και στις δύο περιπτώσεις, επίσης, η έξοδος από την Αθήνα περιορίζεται στα όρια της Αττικής, ενώ υψηλά ποσοστά (σε επίπεδο εξειδίκευσης ή υπέρβασης

49. Βλ. Lipietz 1987, σ. 71-72, 93-95. Επίσης Scott, Storper 1986, και για τις διάφορες χωρικές διαμορφώσεις που αντιστοιχούν στους διάφορους τύπους βιομηχανικής δραστηριότητας Massey 1984, κεφ. 3.2 και 3.3.

50. Οι παραδοσιακοί κλάδοι (δηλαδή αυτοί που χαρακτηρίζουν τις ομάδες 2 και 3) αλλά και, από ενδοκλαδική άποψη, οι σχετικά μικρότερες μονάδες, κυριαρχούν και στις Βιομηχανικές Περιοχές της ΕΤΒΑ (ΒΙΠΕ) (Βλιάμος 1988, σ. 117, 126). Θα μπορούσε να υποστηριχτεί επομένως ότι οι ΒΙΠΕ ως όργανο βιομηχανικής περιφερειακής πολιτικής έχουν περιορισμένη αναδιάρθρωτική σημασία, τουλάχιστον στο μέτρο που θα εξακολουθήσουν να προσελκύουν παραδοσιακές δραστηριότητες. Η αδυναμία αυτή είναι παράλληλη μιας άλλης στο επίπεδο των χρήσεων γης: δυσκολία αποτροπής της διασποράς βιομηχανικών μονάδων στον αγροτικό χώρο, ιδίως κατά μήκος των κύριων οδικών αξόνων και στην πρώτη περιστατική ζώνη των μεγαλύτερων πόλεων — δυσκολία που οφείλεται στην έλλειψη ενός μεγάλου σχεδιασμού χρήσεων (βλ. π.χ. Οικονόμου κ.ά., 1989). Η ενεργοποίηση κάποιων θεωρητικών δυνατοτήτων των ΒΙΠΕ (ρόλος ως κέντρου ανάπτυξης, ρόλος ως παράγοντα ρύθμισης των χρήσεων γης) προϋποθέτει επομένως σημαντικές αλλαγές του σημερινού χαρακτήρα τους.

του μέσου όρου) παρατηρούνται συνήθως στις περιφέρειες με γενικότερα ισχυρή βιομηχανική βάση. Το γεγονός ότι παρά τις ομοιότητες αυτές δεν αποτελούν ενιαίο από χωροθετική άποψη σύμπλεγμα οφείλεται στο ότι, ενώ τα κοινά τους στοιχεία προσδιορίζουν σε πρώτο επίπεδο ένα ευρύτερο κοινό γεωγραφικό πεδίο αναζήτησης θέσης (με κύριες παραμέτρους την ύπαρξη αστικών κέντρων τεχνικής υποδομής και αγορών εργασίας που επιτρέπουν μεγάλες συγκεντρώσεις), το πεδίο αυτό δεν αποτελεί και ενιαία *περιοχή αδιαφορίας* (περιοχή ισοδύναμων χωροθετήσεων). Το σύμπλεγμα 4 χαρακτηρίζεται πράγματι από δύο πρόσθετες χωρικές εξαρτήσεις: ύπαρξη μεγάλου λιμανιού και διαβιομηχανικές σχέσεις με το σύμπλεγμα 1.⁵¹ Σε συνδυασμό με τη μικρή συμμετοχή του στη συνολική απασχόληση (ΣΧ: 0,5%, ΣΒ: 2,7%), εύκολα κατανοούνται οι υψηλές τάσεις συγκέντρωσης στα λίγα σημεία που ικανοποιούν το σύνολο των χωροταξικών του αναγκών. Το σύμπλεγμα 5, αντίθετα, συνδέεται κυρίως με το σύμπλεγμα 2· ο κλάδος 24 ουσιαστικά αποτελεί κοινό στοιχείο και των δύο (με μια ενδοκλαδική διαίρεση που αναφέρεται στη διάκριση που επισημάνθηκε παραπάνω: η γεωγραφικά ομοιογενής συνιστώσα συνδέεται κυρίως με το σύμπλεγμα 2 ενώ η συνιστώσα που χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερες και πιο αυτόνομες μονάδες με το σύμπλεγμα 5). Για να συμπληρωθεί η εικόνα του συμπλέγματος πρέπει να προστεθεί ότι με όρους απασχόλησης τοποθετείται σε μια μέση θέση (ΣΧ: 2,96%, ΣΒ: 15,8%).

Τα υπόλοιπα βιομηχανικά συμπλέγματα έχουν περιορισμένη σημασία από την άποψη της εξειδίκευσης των περιφερειών. Το **σύμπλεγμα 6** (βιομηχανίες τροφίμων, ποτών και καπνού) παρουσιάζει παραδοσιακή βεμπεριανή χωροθετική συμπεριφορά εξάρτησης από τις εντοπισμένες αγροτικές πρώτες ύλες που ελαχιστοποιεί τις διασυνδέσεις με την υπόλοιπη βιομηχανική δραστηριότητα, χαρακτηριστικό, ας σημειωθεί, σταθερό διαχρονικά και παρατηρούμενο ήδη από το 1920 (Economou 1978, σ. 168, 319). Άλλωστε, ούτε μεταξύ των κλάδων του υπάρχουν χωροθετικές συσχετίσεις (Διάγραμμα 3.1.1) ούτε προήλθε από παράγοντα της παραγοντικής ανάλυσης αλλά κατασκευάστηκε κατ' οικονομίαν. Η παρουσία του στη βιομηχανική βάση μιας περιφέρειας μπορεί να έχει μικρή συνεισφορά σε μια αναπτυξιακή συσσωρευτική δυναμική. Ωστόσο έχει υψηλή ποσοτική συμμετοχή στη συνολική απασχόληση (ΣΧ: 3,45, ΣΒ: 18,1%) κατέχοντας τη δεύτερη θέση μετά το σύμπλεγμα 1. Σε συνδυασμό με το χωροθετικό του μοντέλο παίζει έτσι ρόλο στη διατήρηση μιας επαρχιακής βιομηχανικής βάσης, ιδίως σε περιοχές που η έλλειψη άλλων συγκριτικών πλεονεκτημάτων έχει οδηγήσει σε συρρίκνωση του δευτερογενούς τομέα (Οικονόμου κ.ά. 1989).

⁵¹ Βλ. γενικότερα για το χωροθετικό πρότυπο της ομάδας Massey 1984, σ. 81, Bale 1977.

Το **σύμπλεγμα 7** περιλαμβάνει έναν κλάδο, τις βιομηχανίες δέρματος και γουναρικών, που παρουσιάζουν παραδοσιακά μια εξαιρετικά υψηλή συγκέντρωση (συντελεστής μεταβλητότητας 3,00) στην Καστοριά (εξάρτηση από εξειδικευμένη εργασιακή δύναμη). Η γενικότερη σημασία του είναι πολύ περιορισμένη, τόσο από αναπτυξιακή όσο και από ποσοτική άποψη (ΣΧ: 0,47%, ΣΒ: 2,5%). Μονοκλαδικό είναι, τέλος, και το **σύμπλεγμα 8** (χημικές βιομηχανίες). Σε αντίθεση με το προηγούμενο, τείνει να χωροθετείται σε βιομηχανικά ανεπτυγμένες περιφέρειες, αλλά δεν συγχωνεύεται με κάποιο από τα άλλα συμπλέγματα κυρίως λόγω των έντονων τάσεων συγκέντρωσης⁵² (συντελεστής μεταβλητότητας 1,17) και της ευαισθησίας του συντελεστή συσχέτισης r στις ακραίες τιμές. Αν και έχει βασικό χαρακτήρα, η έλλειψη διασυνδέσεων και το μικρό του ποσοτικό βάρος (ΣΧ: 0,76%, ΣΒ: 4,1%) δεν του επιτρέπουν να παίξει ουσιαστικό ρόλο στις περιφερειακές ανισότητες.

52. Βλ. για τις τάσεις του κλάδου διεθνώς, Massey 1984, σ. 81.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Μήτρα συντελεστών συσχέτισης μεταξύ των ποσοστών κάθε βιομηχανικού κλάδου
(σε επίπεδο νομού) και των επτά παραγόντων

κ	$f1$	$f2$	$f3$	$f4$	$f5$	$f6$	$f7$
20	0,11	0,06	0,07	0,05	0,85	0,17	-0,00
21	0,07	0,14	-0,03	0,32	0,19	-0,67	0,23
22	0,02	0,11	-0,14	0,13	0,19	0,76	0,31
23	0,58	0,22	0,04	-0,15	0,50	-0,02	-0,04
24	-0,01	0,61	-0,03	0,01	0,09	0,23	0,65
25	0,11	-0,03	0,86	0,11	0,33	-0,05	-0,04
26	0,06	0,81	0,07	0,07	0,19	0,15	0,26
27	0,05	0,13	0,11	0,02	-0,02	-0,04	0,91
28	0,10	0,83	-0,02	0,16	-0,05	-0,11	0,04
29	-0,01	-0,08	-0,08	-0,06	-0,50	0,11	-0,03
30	0,83	0,13	-0,09	0,02	0,06	0,02	0,05
31	0,32	0,43	0,14	0,39	-0,27	0,40	-0,09
32	-0,03	-0,00	0,05	0,93	0,06	0,01	0,00
33	0,22	0,09	0,91	-0,05	-0,07	-0,03	0,14
34	0,94	-0,03	-0,01	0,00	0,00	0,00	0,01
35	0,69	0,24	0,60	0,18	0,03	-0,02	0,04
36	0,17	0,72	0,08	-0,03	0,16	-0,05	0,03
37	0,88	0,12	0,26	0,31	0,06	0,02	0,05
38	0,88	0,08	0,24	0,05	0,05	-0,02	-0,01
39	0,45	0,31	0,04	0,70	0,09	-0,16	0,06

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη Χρ., 1989 [1986], «Πόλεις και εκβιομηχάνιση, ή η εκβιομηχάνιση σε μία μόνο πόλη» στο Μπυρζέλ Γκ. (επιμ.) *Η νεοελληνική πόλη*, Εξάντας, Αθήνα, σ. 25-38.
- Ανδρικοπούλου-Καυκαλά Ε., 1984, *Κρατική παρέμβαση και περιφέρειες*, Θεσσαλονίκη (διδακτορική διατριβή).
- Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς Γρ., 1985, *Η ρύθμιση του περιφερειακού χώρου. Θεωρία και πρακτική*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Bale J., 1977, *The Location of Manufacturing Industry*, Oliver and Boyd, Εδιμβούργο.
- Βεργόπουλος Κ., 1986, «Η οικονομική πολιτική μπροστά στη σημερινή ύφεση. Το παράδειγμα της Νότιας Ευρώπης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 56, σ. 201-255.
- Βλιάμος Σπ., 1988, *Οι βιομηχανικές περιοχές και η βιομηχανική περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα*, ΕΤΒΑ, Αθήνα.
- Boyer R. [1986], *La théorie de la régulation*, Editions La Decouverte, Παρίσι.
- Carter H., 1981 [1972], *The Study of Urban Geography*, Edward Arnold, Λονδίνο.
- Γλυτσός Ν., 1988, *Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα: Δημογραφικά και οικονομικά χαρακτηριστικά*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Commission of the European Communities, 1981, *The Regions of Europe*, Λουξεμβούργο.
- Coutsoumaris G., 1963, *The Morphology of Greek Industry*, CEE, Αθήνα.
- Economou D., 1979, *L'organisation de l'espace industriel en Grèce*, Παρίσι, γονέο (διδακτορική διατριβή).
- ΕΣΥΕ, 1973, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 14-3-1971*, Αθήνα.
- , 1981, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας, βιοτεχνίας, εμπορίου και άλλων υπηρεσιών της 30-9-1978*, Αθήνα.
- , 1985, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 5-4-1981*, Αθήνα.
- , 1988, *Αποτελέσματα της απογραφής βιομηχανίας, βιοτεχνίας και εμπορίου της 28-9-1984*, Αθήνα.
- , 1989, *Δελτίο Τύπου. Προσωρινά αποτελέσματα της απογραφής καταστημάτων της 30-9-1989*, Αθήνα.
- Ζολώτας Ξ., 1976, *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αρχείο Μελετών και Ομιλιών, Αθήνα.
- Hadjimichalis C., Komninos N. (επιμ.), 1988, *Changing labour processes and new forms of urbanization - SAMOS'87 International Seminar*, Θεσσαλονίκη.
- Hadjimichalis C., Vaiou D., 1988, «Peripheral restructuring and flexible labour markets in Northern Greece» στο Hadjimichalis C., Komninos N. (επιμ.), *Changing labour processes and new forms of urbanization - SAMOS'87 International Seminar*, Θεσσαλονίκη, σ. 97-114.
- Haggett P. 1973 [1968], *L'analyse spatiale en géographie humaine*, Armand Colin, Παρίσι.
- Holmes J., 1986, «The organization and locational structure of production subcontracting» στο Isard W., 1956, *Location and Space Economy*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Hudson R., 1988, «Labour changes and new forms of work in Western Europe's old industrial region», στο Hadjimichalis C., Komninos N. (επιμ.), *Changing labour processes and new forms of urbanization - SAMOS'87 International Seminar*, Θεσσαλονίκη, σ. 1-17.
- Καλογρήρου Ν., Καραγιάννη Στ., Λαμπριανίδης Λ., 1989, «Οι επιπτώσεις των κινήτρων στην περιφερειακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 73, σ. 39-77.
- Κάρκα-Αγγελίδη Γ., 1989 [1986], «Η βιομηχανική αποκέντρωση από την Αθήνα και οι συνέπειές της στη χωρική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας» στο Μπυρζέλ Γκ. (επιμ.), *Η νεοελληνική πόλη*, Εξάντας, Αθήνα, σ. 165-180.
- Κατογιαννού Δ. κ.ά., 1984, *Κλαδική χωρική ανάλυση της ελληνικής μεταποίησης*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.

- Καυκαλάς Γρ., 1988, «Χωροθέτηση της παραγωγής και χωρική ολοκλήρωση» στο Ανδρικοπούλου Ε., Γετίμης Π., Καμούτση Π., Καυκαλάς Γρ., Μαλούτας Θ., Οικονόμου Δ., Ζητήματα χώρου και κοινωνικών σχέσεων, τ. 1 της σειράς: Περιφερειακά Θέματα, ΠΙΑ/ΠΑΣΠΕ, Αθήνα.
- ΚΕΠΕ, 1976, Χωροταξική πολιτική, Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980, Αθήνα.
- Κώττης Γ., 1980, Βιομηχανική αποκέντρωση και περιφερειακή ανάπτυξη, ΙΟΒΕ, Αθήνα.
- Λαγόπουλος Α.Φ., 1978, «Σχέση του κοινωνικού σχηματισμού και του δικτύου οικισμών στην Ελλάδα, 1821-1971» στο Ανδρικοπούλου Ε., Δημητριάδης Β., Καυκαλάς Γ., Παπαδοπούλου Π., Λαγόπουλος Α.-Φ (συντονιστής), Διερεύνηση του δικτύου αστικών οικισμών στην Ελλάδα, 3η φάση, ΤΕΕ-ΑΠΘ, Σειρά Ερευνών 2, Θεσσαλονίκη, σ. 287-337.
- Lipietz A., 1987, *Mirages and Miracles. The Crises of Global Fordism*, Verso, Λονδίνο.
- Μαλούτας Θ., Οικονόμου Δ., 1987, «Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και νέες μορφές αστικοποίησης. Παρουσίαση συνεδρίου», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 31, σ. 11-13.
- Massey D., 1984, *Spatial Divisions of Labour. Social Structures and the Geography of Production*, Macmillan, Λονδίνο.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., 1980, «Οι αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανικής ανάπτυξης» στο ΤΕΕ-ΤΚΜ, *Η βιομηχανία στην Ελλάδα. Ανακοινώσεις Προσυνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, σ. 8-33.
- OECD, 1987, *International Financial Statistics, European Community, Economic Outlook*. Οικονόμου Δ., 1983, «Η χωροταξική οργάνωση της βιομηχανίας και οι περιοχές κινήτρων», *Πόλη και Περιφέρεια*, τ. 6, σ. 31-52.
- , 1989, «Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα» στο Μαλούτας Θ., Οικονόμου Δ. (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Εξάντας, Αθήνα.
- Οικονόμου Δ. κ.ά., 1989, *Ειδικό Χωροταξικό Σχέδιο Λέσβου, Α' φάση*, Αθήνα.
- Παναγιωτάτου Ε., 1983, *Θέματα ανάπτυξης του χώρου*, ΕΜΠ, Αθήνα.
- Programme Integré Méditerranéen (PIM) pour les îles de la mer Egée*, 1987, Communauté Européenne - République Hellénique, XXII / 1 / 143 / 87.
- Reynaud A., 1977, «Centres de décision et localisations industrielles. L'exemple de l'Europe occidentale» στο *Travaux de l'Institut de Géographie de Reims*, αρ. 31-32, σ. 19-34.
- Rigole D., 1977, «Un exemple de "redeployment industriel": la Bonneterie Genevole à Singa-pour» στο *Travaux de l'Institut de Géographie de Reims*, αρ. 31-32, σ. 3-18.
- Rowthorn R. E., Wells J.R., 1987, *De-Industrialization and Foreign Trade*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Scott A., 1988, *Metropolis. From The Division of Labor to Urban Form*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - Λονδίνο.
- Scott A., Storper M., 1986, «Industrial change and territorial organization: a summing up» στο Scott A., Storper M. (επιμ.), *Production, work, territory. The geographical anatomy of industrial capitalism*, Allen and Unwin, Βοστώνη, σ. 301-312.
- Σκούτζος Θ., 1980, *Διαρθρωτικές αλλαγές στην ελληνική οικονομία: Διαχρονική ανάλυση στα πλαίσια του συστήματος εισροών-εκροών*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.
- Storper M., Scott A., 1986, «Production, work, territory: contemporary realities and theoretical tasks» στο Scott A., Storper M. (επιμ.), *Production, work, territory. The geographical anatomy of industrial capitalism*, Allen and Unwin, Βοστώνη, σ. 3-13.
- Υπουργείο Συντονισμού, ΚΕΠΕ, 1980, *Πρόγραμμα Περιφερειακής Αναπτύξεως*, Αθήνα.
- Φωτόπουλος Τ., 1985, *Εξαρτημένη ανάπτυξη. Η ελληνική περίπτωση*, Εξάντας, Αθήνα.